

Λάμπρος Βαρελᾶς

Γιά τόν «σοφό ἐπικριτή»
στόν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου
Ψάλτη» τοῦ Παπαδιαμάντη

Στόν σοφό δάσκαλο
Γιώργο Κεχαγιόγλου

Ἡ ταυτότητα τοῦ «σοφοῦ ἐπικριτῆ» στόν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη»¹ ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ «ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα προβλήματα τῆς παπαδιαμαντικῆς προσωπογραφίας».² Ὁ περίφημος αὐτός πρόλογος, σημαντικότερος ὁπωσδήποτε ἀπό τό διήγημα πού συνοδεύει, ἔχει πράγματι ἀπασχολήσει πολύ τήν παπαδιαμαντική βιβλιογραφία. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι ἐκεῖ ὁ Παπαδιαμάντης ἀπαντᾷ σέ συσσωρευμένες κριτικές (προφορικές ἢ γραπτές) καί ἐκτοξεύει τά βόλια του ἐναντίον πολλῶν. Κύριος, ὁμως, δυσεπίλυτος γρίφος παραμένει ἡ ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ «σοφοῦ ἐπικριτῆ» πού, κατά τόν Παπαδιαμάντη, ἐνοχλήθηκε ἀπό τό χαρακτηρισμό τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη ὡς «παράφρονος» στό διήγημα «Στό Χριστό στό Κάστρο» (Ἄπαντα 2.294).

* Ἄς δοῦμε καταρχάς τί ἔχει προτείνει ὡς τώρα ἡ παπαδιαμαντική ἔρευνα γιά τό διακείμενο τοῦ συγκεκριμένου προλόγου.

Ὁ Λάμπρος Βαρελᾶς γεννήθηκε τό 1968 στό Βαθύρρευμα Τρικάλων. Τελευταῖο βιβλίο του: *Ἡ νεοελληνική καί μεταφρασμένη λογοτεχνία στήν ἐλλαδική δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση 1884-2001* (Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας 2007).

Εὐχαριστῶ τήν Ἀγγελική Λούδη καί τόν Σωτήρη Τσέλικα γιά τίς προσεκτικές ἀναγνώσεις τους.

¹ Βλ. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἄπαντα, τόμ. 2, Κριτική ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Δόμος, Ἀθήνα 1997, σ. 513-517 (στό ἐξῆς ἡ παραπομπή στήν πεντάτομη ἔκδοση τῶν Ἄπάντων θά περιορίζεται στήν ἐνδειξη τοῦ τόμου καί τῶν σελίδων).

² Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Μή θρησκευτικά, πρὸς Θεοῦ! Ἀντιπαπαδιαμαντισμός καί ἀντιμωραϊτισμός στόν 19ο αἰώνα», Ἀποσπινθηρίζοντας. Σπουδάματα στόν Παπαδιαμάντη, Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2008, σ. 99-111, 314, ἰδ. σ. 96.

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ, 57 1844
(1941.5 2< 51)

Ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος στόχευσε καί διερεύνησε τό χῶρο τῶν ἀντιφρονούντων τοῦ Παπαδιαμάντη,³ ἐξετάζοντας περιπτώσεις λογίων τοῦ 19ου αἰώνα πού μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο εἶτε ἐξέφραζαν ἀντιχριστιανικές θέσεις (Ροῖδης) εἶτε προέρχονταν ἀπό τό χῶρο τῶν βυζαντινοπολέμων ἀρχαιολογούντων (Στέφανος Κουμανούδης καί Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεύς). Στά ὅσα παραθέτει γιά τόν ἀρχαιολόγο Ἀλέξανδρο Φιλαδελφέα,⁴ προσθέτω πρὸς ἐπίρρωση καί τό ἀκόλουθο ἀντιβυζαντινὸ παραλήρημά του, γραμμένο τὸν Μάιο τοῦ 1892, σέ χρόνους κοντινοὺς μέ τὰ δύο παπαδιαμαντικά διηγήματα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, τὸ «Στό Χριστό στό Κάστρο» (Ἰανουάριος 1892) καί τὸν «Λαμπριάτικο Ψάλτη» (Μάρτιος 1893):

Ἡ δύναμις τοῦ Ἑλλήνος εἶνε ἡ καρδιά του. Ὅταν σβύσῃ αὐτὴ ἔσθυσε καί ὁ Θεμιστοκλῆς καί ὁ Ἀγησίλαος καί ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καί ὁ Δημοσθένης καί ὁ Φωκίων καί ὁ Κοραῆς καί ὁ Μιαούλης καί ὁ Κανάρης καί ὁ Παπανικολῆς καί ὁ Ζαχαριάς καί ὁ Κολοκοτρώνης... Ὁ ἐγκέφαλος τούναντίον τὸν καταστρέφει.

Ὁ Βυζαντινισμὸς εἶνε ἀνελληνικώτατος, ψυχρὸν σάβανον, Φαῦστος φιλόσοφος, σχολαστικὸς διδάσκαλος, διότι τοῦ λείπει ἡ καρδιά. Ὁ ἐγκέφαλος ἄγει τὸν Ἑλληνα κατὰ κρημνῶν, τὸν κατασυντρίβει, τὸν καταθρμματίζει...⁵

Θά δοῦμε στή συνέχεια τὴν πιθανὴ προέλευση τοῦ ἀντιβυζαντινοῦ αὐτοῦ μένους.

Πολὺ εὐστοχα ἐπίσης ὁ Τριανταφυλλόπουλος συσχετίζει τὸν ἀντιχριστιανισμό, στὸν ὁποῖο φαίνεται νά ἀπαντᾷ ὁ Παπαδιαμάντης, μέ ἕνα λογοκρινένο ἀπόσπασμα μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαήλ Μητσάκης, γραμμένης στὴν Κέρκυρα στίς 12.5.1894, μέ ἀποδέκτη τὸν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη. Τὸ παραθέτω ἐδῶ, γιατί θά μᾶς χρειαστεῖ γιά τὴν ἐπιχειρηματολογία πού θά παρουμε στή συνέχεια. Γράφει, λοι-

³ Ὁ.π. Βλ. καί παρόμοιες προτάσεις στὴν παλιότερη ἐργασία τοῦ Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Ἅγιος Μερκούριος, Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης καί Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Εἰκονολογικὸς παρεκβάσεις σέ μιὰ ἰδεολογικὴ διαμάχη (πρόδρομη ἀνακοίνωση)», «Πελοπόννησος ὁ παράφρων τύραννος». Ἀρχαιολογικὰ στὸν Παπαδιαμάντη, Νεφέλη, Ἀθήνα 1996, σ. 87-113.

⁴ Ὁ.π., σ. 104.

⁵ Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεύς, Αἰγυπτιακὰ σκαριφήματα. Ἡ Φλαρμονικὴ ἐν Αἰγύπτῳ. Λόγοι καί προποσείας Α. Φιλαδελφεύς. Ἐπιστολαὶ ἐξ Αἰγύπτου, τύπος Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. στ'-ζ'.

πόν, ὁ Μητσάκης σέ χρόνο ὄχι πολὺ μακρινὸ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν δύο παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων:

Νομίζεις, ἀδελφέ Μωραϊτίδη, ὅτι ἐπερίμενα νά μοῦ γράψῃς τό παράπονόν σου γιά νά τό καταλάβω; Νομίζεις ὅτι ἐγώ, ἐν τῇ εὐκρινείᾳ τῆς ψυχῆς μου, εὐθύς ἀφότου ἐβγήκα, ἐπρόσεχα ὅπως ὤφειλα εἰς τὴν ἐργασία σου, ὅπως καί εἰς κάθε ἄλλον ἐκ τῶν συναδέλφων μας, ὁ ὁποῖος νά ἀξίξῃ κάποια προσοχή, καί ἐμιλοῦσα γι' αὐτόν, εἶτε ἐπαίνων εἶτε κατακρίνων, ἀναλόγως τῆς ἐντυπώσεως πού μοῦ 'κανε, δέν ἐπαρτηροῦσα συγχρόνως καί θαυμάτην σιωπὴν καί τὴν ἐπιδεικτικὴν περιφρόνησιν, τὴν ὁποίαν ἐτηροῦσαν καί ἐπιτηδεύοντο ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἤμποροῦσαν καί ὤφειλαν περισσότερον καί νά προσέχουν καί νά μιλοῦν; Νομίζεις ὅτι μέ ἀπορίαν μου δέν τοὺς ἤκουα πολλές φορές ὅταν ἀπεφάσιζαν νά μιλήσουν περὶ σοῦ, νά μιλοῦν ὡς περὶ ἀνθρώπου πάσχοντος *μαλάκων* (Ἔϊνε ἡ λέξις των), διότι τάχα ἔχεις ἰδέας χριστοκρατικὰς, ὡσάν νά μὴ ἤμποροῦσε δηλαδὴ κανεὶς ἢ νά μὴ ἔπρεπε νά ἔχῃ ἰδέας ἰδικὰς του, ἀλλὰ πρέπει ὅλοι νά σκεπτόμεθα 'σάν τὰ πρόβατα τοῦ Πανούργου. Νομίζεις ὅτι καί αὐτόν τὸν Παπαδιαμάντην, τοῦ ὁποῖου τουλάχιστον δέχονται νά δημοσιεύουν κάποτε κάτι τι καί καταδέχονται ἐπὶ τέλους νά λένε κάπου-κάπου — προφορικῶς ὅμως, νά 'χομε καί τό νοῦ μας— ὅτι «ἔχει μέσα του κάτι τι», πάλι δέν τοὺς τό[ν] ἐπέβαλα ἐγώ καί μόνον ἐγώ, φωνάζων πρό χρόνων ὀλοκλήρων ὑπὲρ αὐτοῦ; Νομίζεις ὅτι ἐγώ ἕνα σωρὸ ἄλλους τοὺς ὁποῖους καί θαρροῦμαι καί συχαίνομαι ν' ἀναφέρω ὀνομαστικῶς θά ἔλεγαν ποτὲ λέξι, ἂν δέν ἐγκαρδιώνοντο καί ἐξεβιάζοντο ἀπὸ μένα; Λέω δὲ ἐγκαρδιώνοντο καί ἐξεβιάζοντο, διότι οἱ ἄνθρωποι τά ἔχουν καί τά δύο κακά, καί δέν παρακαταλαβαίνουν ἀπὸ φιλολογικὰ πράγματα, καί μοχθηροὶ καί ἰδιοτελεῖς εἶνε. Καί ὅταν ἀπεφάσιζαν τελευταίως νά μιλήσουν καί γιά μένα, πρὸς τὸν ὁποῖον εἶχον παντὸς εἶδους ὑποχρεώσεις, εἶδες, ἔμαθες, ἐκατάλαβες πῶς ἐμίλησαν...

Καί ἔπειτα ἔχουν καί μούτρα νά λένε οἱ ἴδιοι, ὅτι ἀλληλοτρωγόμεθα. Νά λένε, ὅτι ὁ Μητσάκης εἶνε καυγατζής, ὅτι εἶνε ἀσυμβίβαστος, ὅτι εἶνε ἰδιόρρυθμος, ὅτι ὁ Μωραϊτίδης εἶνε ἔτσι καί ἀλλιῶς, ὅτι ὁ Καμπούρογλος εἶνε τοῦτο καί ἐκεῖνο, ὅτι δέν γίνεταί τίποτε κτλ. κτλ. Ποιὸς εἶν' ὁ αἴτιος γιά ὅλ' αὐτὰ, ποιὸς εἶναι ὁ αἴτιος, ὅπως πολὺ σωστά τό λές; Ἐπρεπε δηλαδὴ νά τοὺς ἀφήσωμεν νά μᾶς φᾶνε ἐν γαλήνῃ ἕως τό τελευταῖο κόκκαλο, χωρὶς νά βγάλουμε οὔτε κίχ! Ποῦ τοὺς ἤραμε!...⁶

⁶ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Μέ τοῦ βορῆ τὰ κύματα*, σελὰ ΣΤ', Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, Ἀθήνα 1927, σ. 139-140.

Ἡ Σοφία Μπόρα στήν πρόσφατη, χρησιμότητα ἀλλά ἀνέκδοτη ἀκόμα διατριβή της ὑποστήριξε ὅτι ἡ ὀργισμένη ἀντίδραση τοῦ Παπαδιαμάντη στόν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη» ἔχει πολλούς ἀποδέκτες, καί ὅτι ἕνας ἀπό αὐτούς εἶναι ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, ὁ ὁποῖος δέχεται μέ ἕνα χρόνο καθυστέρηση τὰ βραδυφλεγῆ πυρά τοῦ Παπαδιαμάντη.⁷ Πράγματι, ὅπως ἀπέδειξε μέ πειστικότητα ἔρευνα, ὁ Παπαδιαμάντης, ἕνα χρόνο πρίν, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1892, εἶχε ἐνοχληθεῖ ἀπό ἕνα φιλοκαθολικό ἄρθρο τοῦ Ξενόπουλου στό περ. Ἐστία καί τόν ἐπέκρινε γι' αὐτό σέ δημοσίευσμά του στήν Ἀκρόπολιν. Τά στοιχεῖα ὡς πρός αὐτό εἶναι ἀδιαμφισβήτητα. Δέν εἶμαι ὅμως πολύ σίγουρος ὅτι ὁ Ξενόπουλος πρόλαβε νά διαβάσει τό συγκεκριμένο σχόλιο τοῦ Παπαδιαμάντη (δημοσιευμένο στό φύλλο τῆς ἐφημερίδας, στίς 4.4.1892, ἀνήμερα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου) καί νά ἀπαντήσει ἀκαριαῖα στό πασχαλινό τεῦχος τῆς Ἐστίας (πού κυκλοφόρησε στίς 5.4.1892, ἀνήμερα τοῦ Πάσχα), ὅπως ὑποστήριξε ἐπίσης ἡ ἴδια μελετήτρια.⁸ Οὔτε τό περιεχόμενο τοῦ κειμένου τοῦ Ξενόπουλου (τό ὁποῖο ἐστιάζει κατά βάση στήν ἀμηχανία τοῦ ἴδιου καί ὅσων δημοσιογραφούντων εἶναι ὑποχρεωμένοι νά γράψουν κάτι πρωτότυπο γιά τήν ἐορτή τοῦ Πάσχα)⁹ ἀλλά οὔτε καί οἱ χρόνοι (δεδομένου ὅτι τό πασχαλιάτικο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ ἔπρεπε νά εἶναι ἔτοιμο λίγες μέρες νωρίτερα) μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωρήσουμε τό συγκεκριμένο κείμενο τοῦ Ξενόπουλου ἄμεση ἀπάντηση στό σχόλιο τοῦ Παπαδιαμάντη. Παρά τήν ἔνσταση αὐτή σχετικά μέ τό τί ἀκριβῶς συμβαίνει μέ τὰ κείμενα τῶν δύο συγγραφέων τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1892, δέν βρίσκω ἀβάσιμη τήν ἀποψη τῆς Μπόρα ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης τόν Μάρτιο τοῦ 1893 ἀπαντᾷ μεταξύ ἄλλων μέ καθυστέρηση καί στόν Ξενόπουλο, ἀφοῦ, ὅπως ἦδη εἰπώθηκε, στό κείμενο αὐτό ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιδρᾷ σέ διάφορα συσσωρευμένα σχόλια σχετικά μέ τή διηγηματογραφία του.

Δέν ἀποκλείεται, γιά παράδειγμα, τό παλιότερο (ἐπαινετικό κατά τά ἄλλα) σχόλιο τοῦ Ἰωάννη Καμπούρογλου γιά τὰ συμπεριλαμβανόμενα διηγήματα τῶν Μωραϊτίδη καί Παπαδιαμάντη στόν τόμο

⁷ Σοφία Μπόρα, *Ὁ Παπαδιαμάντης καί οἱ ἀναγνώστες του. Ζητήματα ἱστορίας τῆς πρόσληψης τοῦ ἔργου του (1879-1961)*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ - Τμήμα Φιλολογίας, Ἀθήνα 2008, σ. 289-290, 292-295.

⁸ Σ. Μπόρα, ὁ.π., σ. 290 καί 294-295.

⁹ Ἀντιδalos, «Ἀθηναϊκή ἠχώ», περ. Ἐστία εἰκονογραφημένη, τόμ. 33, τχ. 14, 5.4.1892, σ. 210-211.

Χριστούγεννα-Πρωτοχρονιά-Φῶτα (1890), τό ὁποῖο σύγκρινε τό βαθμό λυρισμοῦ τῶν δύο διηγηματογράφων δίνοντας —ἀπροσδόκητα— τά πρωτεῖα στόν Μωραϊτίδη, νά προκάλεσε καί αὐτό τήν ἀργοπορημένη ἀντίδραση τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὅταν λοιπόν ὁ χολωμένος Παπαδιαμάντης ἀντιδρῶσε σέ ὅσους ὑποστήριζαν ὅτι «Ἡμεῖς θέλομεν διήγημα, τό ὁποῖον νά εἶναι ὄλον ποιήσις, ὄχι πεζή πραγματικότης» (Ἐπαντα 2.516), ἴσως νά ὑπονοοῦσε τό συγκριτικό σχόλιο τοῦ Ἰ. Καμπούρογλου, ὁ ὁποῖος κατέληγε ὅτι τά

[...] διηγήματα τῶν κυρίων Μωραϊτίδου καί Παπαδιαμάντη, τοῦ πρώτου ἰδίως, ἔχουν ἀπαράμιλλον μορφωτικήν δύναμιν, ἐπί τύπων ἀγνῆς ἐλληνικότητος καί χριστιανικῆς καλωσύνης. Ὁ κ. Μωραϊτίδης εἶνε ποιητής Ἕλλην καί ποιητής χριστιανός, λέγει ὀρθῶς ἡ «Ἀκρόπολις». Τά δέ πλάσματα τῆς φαντασίας του εἶνε τόσαι ἀργυρόμορφοι λίμναι ὅπου ἀντανακλῶνται τά ὕψιστα τῶν χριστιανικῶν αἰσθημάτων. Ὁ κ. Παπαδιαμάντης τῶν αὐτῶν αἰσθημάτων καί φρονημάτων, μέ μόνην τήν διαφοράν, ὅτι δέν τά ἐκδηλοῖ μετά τοῦ λυρισμοῦ ὅστις χαρακτηρίζει τόν κ. Μωραϊτίδη παρά τῷ κ. Παπαδιαμάντη ἡ φυσικότης εἶνε τόσον ἰσχυρά, ὥστε φοβεῖται τήν τέχνην μή ἐλαττώσῃ τήν φύσιν. [...] ¹⁰

Πιθανά ὅλα αὐτά καί ἴσως στό μέλλον ἡ ἔρευνα φέρεي στό φῶς καί ἄλλα λανθάνοντα, ἀλλά τό μεγάλο αἰνιγμα ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἡ ταυτότητα τοῦ «σοφοῦ ἐπικριτή», καί αὐτός θά μᾶς ἀπασχολήσει στή συνέχεια.

Μπορεῖ νά σφάλω, ἀλλά συμφωνῶ μέ τόν Τριανταφυλλόπουλο ὅτι ἡ ἄκρη τοῦ νήματος βρίσκεται στήν ἐπιστολή τοῦ Μητσάκη πού γνωστοποίησε ὁ Μωραϊτίδης, καί πού ἕνα τμήμα της παρατέθηκε παραπάνω. Ὅπως εἶναι γνωστό, τήν ἐπιστολή αὐτή ὁ Μωραϊτίδης τήν εἶχε πρωτοδημοσιοποιήσει λογοκριμένη τόν Μάρτιο τοῦ 1919 στό πλαίσιο ἐκτενοῦς συνέντευξης πού ἔδωσε στόν Στέφανο Δάφνη στήν ἐφ. Ἀθήναι.¹¹ Τότε ὁ Δάφνης ἀποφάσισε νά παραλείψει μερικά τμήματα

¹⁰ «Χριστούγεννα-Πρωτοχρονιά-Φῶτα», ἐφ. Νέα Ἐφημερίς, ἀρ. 364, 30.12.1890.

¹¹ Στ. Δ., «Μία ἀνέκδοτος σελίς τοῦ Μητσάκη. Ἐγγραφή πρό εικοσιπενταετίας. Αἱ φιλολογικαί φίλιαί», ἐφ. Ἀθήναι, 11.3.1919, καί «Μία ἀνέκδοτος σελίς τοῦ Μητσάκη. Ἐγγραφή πρό εικοσιπενταετίας. Τέχνη καί συνειδήσις», ἐφ. Ἀθήναι, 12.3.1919. Εἶχαν προηγηθεῖ καί τά ἀκόλουθα: «Ὁ ἐρημίτης τῶν Ἀθηνῶν. Πῶς ζῆ ὁ Ἀλέξ. Μωραϊτίδης. Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Παπαδιαμάντη», ἐφ. Ἀθήναι, 2.3.1919· «Ὁ Ἀλέξ. Μωραϊτίδης ὁμογράφος. Ἡ κυρία τῶν Ἀγγέλων. Μία ὥρα εἰς τό κελλί του», ἐφ. Ἀθήναι, 3.3.1919· «Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Παπαδιαμάντη. Μία ἀκολουθία του. Τί λέγει ὁ κ. Ἀλ. Μωραϊτίδης», ἐφ. Ἀθήναι, 10.3.1919.

πού ἔθιγαν ζῶντα πρόσωπα, ἐπιλογή μέ τήν ὁποία συμφώνησε καί ὁ Μωραϊτίδης, «φρονῶν ἐπίσης ὅτι δέν πρέπει νά δημοσιευθοῦν ὅσα μέρη θίγουν ἐπιζῶντα πρόσωπα»:

Δυστυχῶς μερικά ἐκ τῶν κρινομένων προσώπων ζοῦν σύροντα τό ἄχθος τῶν ἐτῶν των εἰς τήν Ζωήν καί τήν Λογοτεχνίαν. Καί στοχάζομαι ὅτι δέν πρέπει νά δημοσιευθοῦν τά μέρη ἐκεῖνα τῆς ἐπιστολῆς. Ὅχι διότι αἱ κρίσεις τοῦ Μητσάκη εἶνε ἀδικοί. Ἀπεναντίας, οὐδέποτε ἡ Ἀλήθεια ὠμίλησε τόσον χαρακτηριστικά, ὅσον διά τῆς φωνῆς αὐτῆς πού φαίνεται ὡς νά ἔρχεται μέσα ἀπό τάφον. Ἀλλά τί θά ὠφελήσῃ νά λεχθῇ διά μίαν ἀκόμη φοράν ἡ Ἀλήθεια δι' ἀνθρώπους καταδικασμένους ἀπό τήν κοινήν συνείδησιν ὅτι ἐκατηλεύθησαν τά Γράμματα καί μετέβαλαν τόν ναόν τῆς Τέχνης, δηλαδή τόν Οἶκον τοῦ Θεοῦ, εἰς οἶκον ἐμπορίου; Ὀλίγος θόρυβος περισσότερον, τόν ὁποῖον βαρύνεται καί ὁ ὑποφαινόμενος.¹²

Ὅπως ἐπίσης εἶναι γνωστό, τό συγκεκριμένο ἀπόσπασμα πού ἀποκόπηκε στή δημοσίευση τοῦ 1919, ὁ ἴδιος ὁ Μωραϊτίδης τό δημοσίευσε τό 1927, στόν ἕκτο τόμο τῆς σειρᾶς *Μέ τοῦ βορηᾶ τά κύματα*, παραλείποντας αὐτή τή φορά μόνο τά ὀνόματα τῶν ἀναφερομένων προσώπων καί δίνοντας κάποιες ἐξηγήσεις γιά τήν ἐπιλογή του:

Ἀπό τῆς φιλολογικωτάτης αὐτῆς ἐπιστολῆς ἐκρατήσαμεν τότε μερικάς σελίδας εἰς ἀποφυγήν σκανδάλων, ὡς ἀναφέρει ἀνωτέρω ὁ ἀγαπητός κ. Σ. Δάφνης. Σήμερον ἐκλιπόντων τῶν λόγων δημοσιεύομεν μέρος αὐτῶν, ἀλλ' ἀποσιωπῶντες τά πρόσωπα ἐξ εὐλαθείας πρὸς τήν μνήμην αὐτῶν, πρὸς ἕν τῶν ὁποίων, ἡμεῖς τουλάχιστον, αἰσθανόμεθα εὐγνωμοσύνην ἀπεριόριστον.¹³

Σήμερα, ἂν διατρέξουμε τή βιβλιογραφημένη ἀρθρογραφία τοῦ Μητσάκη, δέν εἶναι πολύ δύσκολο νά εἰκάσουμε κάποια ἀπό τά ὑπονοούμενα πρόσωπα στήν ἐπιστολή: Γρηγόριος Ξενόπουλος, Κωστής Παλαμᾶς, Γεώργιος Δροσίνης, Ἰωάννης Πολέμης.¹⁴ Δύο μάλιστα ἀπό

¹² Στ. Δ., «Μία ἀνέκδοτος σελίς τοῦ Μητσάκη [...]», ἐφ. Ἀθήναι, 11.3.1919 (=Ἀλ. Μωραϊτίδης, *Μέ τοῦ βορηᾶ τά κύματα*, ὁ.π., σ. 133).

¹³ Ἀλ. Μωραϊτίδης, ὁ.π., σ. 139.

¹⁴ Γιά τή μακρόβια διαμάχη (1888-1891) τοῦ Μητσάκη μέ τόν Ξενόπουλο, βλ. τό ἄρθρο μου «Ἡ κρυμμένη οὐρά τῆς φιλολογικῆς διαμάχης Μητσάκη-Ξενόπουλου (1891)», περ. *Μικροφιλολογικά*, τχ. 29, ἀνοίξη 2011, σ. 22-28. Ἐπικριτικά σχόλια ἐναντίον τῶν ὑπολοίπων βρίσκουμε στήν κριτική τοῦ Μητσάκη, «Ἡ φιλολογική κίνησις. Κρυστάλλη Ἄγροτικά», ἐφ. Ἐφημερίς, 8.6.1891 (=Κριτικά κείμενα. Ἐπιστολές. Ποίηση, τόμ. Β', φιλ. ἐπιμ. Μανόλης Γ. Σέργης, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη/Ἰδρυμα Κώστα καί Ἐλένης

αὐτοῦς, ὁ Δροσίνης καί ὁ Ξενόπουλος, εἶχαν ἀπασχολήσει τόν Τύπο λίγο καιρὸ πρὶν ἀπὸ τή συνέντευξη, τόν Ἰανουάριο τοῦ 1919, καί εἶχαν προκαλέσει μεγάλο «θόρυβο» μέ τήν ὑπόθεση τοῦ Ἀριστείου Γραμμάτων καί Τεχνῶν: ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος δέν εἶχε καταφέρει νά πάρει τό Ἀριστεῖο καί κατηγόρησε ἀνοιχτά τόν τότε Τμηματάρχη στό ὑπουργεῖο Παιδείας Γ. Δροσίνη ὅτι τόν ὑπονόμευσε, καί ὡς ἔνδειξη διαμαρτυρίας προχώρησε στήν περιφρημὴ ἐνεάμηνη «ἀπεργία» του ἀπὸ κάθε λογοτεχνική δραστηριότητα πλὴν τῆς ἐπιμέλειας τῆς *Διαπλάσεως τῶν Παίδων*.¹⁵ Ὁ Δροσίνης, βέβαια, λίγο ἀργότερα θά συμβάλει καθοριστικά στό νά ἀπονεμηθεῖ στόν Μωραϊτίδη τό Ἀριστεῖο τοῦ 1920, καί προφανῶς αὐτός εἶναι πρὸς τόν ὁποῖο ὁ Σκιαθίτης συγγραφέας αἰσθάνεται στά 1927 «εὐγνωμοσύνην ἀπεριόριστον».

Μπορεῖ καί πάλι νά σφάλω, ἀλλά ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ Μωραϊτίδης προχωρεῖ τό 1927 στή δημοσίευση τοῦ παραλειπόμενου ἐπιστολικοῦ τμήματος (ἔστω καί χωρὶς τήν παράθεση τῶν ὀνομάτων), ἐπειδὴ κάποιο ἢ κάποια ἀπὸ τά «θιγόμενα» πρόσωπα ἔχει ἢ ἔχουν φύγει ἀπὸ τή ζωή. Πρὸς τά ἐκεῖ, νομίζω, μᾶς ὀδηγεῖ ἡ φράση «ἐξ εὐλαθείας πρὸς τήν μνήμην αὐτῶν». Ἄν ἰσχύει αὐτή ἡ ἀνάγνωσις, σέ ποιόν ἢ σέ ποιούς μπορεῖ νά ἀναφέρονται οἱ Μητσάκης καί Μωραϊτίδης; Τότε, στά 1927, ζοῦν ὁ Ξενόπουλος, ὁ Παλαμᾶς καί ὁ Δροσίνης. Ἄν κάνουμε ἕναν ἔλεγχο γιά νά διαπιστώσουμε ποιοὶ ἀπὸ τοὺς λόγιους καί λογοτέχνες, μέ τοὺς ὁποίους ὁ δημοσιογράφος, λογοτέχνης καί κριτικός Μητσάκης συγχρωτιζόταν ἐκὼν ἄκων στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 καί στίς ἀρχές τῆς ἐπόμενης, τελεύτησαν τό βίον τους μετὰ τό 1919 καί πρὶν ἀπὸ τό 1927, οἱ πιθανότεροι ὑποψήφιοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: Γεώργιος Σουρῆς (1919), Ἄγγελος Βλάχος (1920), Βλάσης Γαβριηλίδης (1920), Ἰωάννης Κονδυλάκης (1920), Νικόλαος Γ. Πολίτης (1921), Ἀνδρέας Καρκαβίτσας (1922), Ἀργύρης Ἐφταλιώτης (1923), Ἰωάννης Πολέμης (1925), Δημήτρης Ταρχόπουλος (1926). Ἀπὸ αὐτοῦς οἱ Γαβριηλίδης, Κονδυλάκης καί Καρκαβίτσας θά πρέπει νά ἀποκλειστοῦν λόγω τῆς φιλικῆς σχέσης ἀλλά καί τῆς μεγάλης ἐκτίμησής πού ἐκφράζουν συστηματικά στά

Οὐράνη, Ἀθήνα 2007, σ. 123-134), καί εἰδικά ἐναντίον τοῦ Παλαμᾶ στό δημοσίευμα «Φιλολογικὴ ἐπιστολή», ἐφ. Ἀκρόπολις, 9.7.1893 (=ὁ.π., σ. 145-152).

¹⁵ Βλ. γιά τά ζητήματα αὐτά τή σύνοψη τῆς Μαρίας Τριχιᾶ-Ζούρα, *Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Γρηγόριου Ξενόπουλου*. Φιλολογικὴ μελέτη, Ἀδελφοὶ Βλάσσης, Ἀθήνα 2003, σ. 265-266.

κατοπινά χρόνια για τό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη (ἀλλά καί τοῦ Μωραϊτίδη). Θά πρέπει νά ἀποκλειστεῖ μᾶλλον καί ὁ ἀπόδημος Ἑφταλιώτης, πιθανόν καί ὁ Σουρῆς, γιά τόν ὁποῖο ὁ Μητσάκης ἐκφράστηκε πολύ θερμά τό 1895-1896, ἀλλά καί ὁ Ταγκόπουλος, ὅπως μᾶς ἀναγκάζει μιά θερμή ἐπιστολή τοῦ Μητσάκη πρὸς αὐτόν στίς ἀρχές τοῦ 1895. Ἀπομένουν, συνεπῶς, ὁ Ν. Γ. Πολίτης, ὁ Ἄγγελος Βλάχος καί ὁ Ι. Πολέμης. Καί ὁ Πολέμης μᾶλλον θά πρέπει νά ἐξααιρεθεῖ – λόγῳ τῶν πολλῶν θρησκευτικῶν ποιημάτων πού ἔχει γράψει δέν μπορῶ νά τόν φανταστῶ νά ἐπικρίνει τόν Παπαδιαμάντη καί τόν Μωραϊτίδη γιά τίς «χριστοκρατικές» τους ἰδέες. Τόν Βλάχο δέν ἔχω ἰσχυρά ἐπιχειρήματα γιά νά τόν ἀποκλείσω ἀλλά οὔτε καί περισσότερα στοιχεῖα γιά νά ρίξω πρὸς τά ἐκεῖ τόν ἐρευνητικό φακό. Μᾶς ἀπομένει, συνεπῶς, ἓνας «ἀποθανών», ὁ Ν. Γ. Πολίτης.

Ἀπό τέτοιες σκέψεις καί ὑπολογισμούς, ἐσφαλμένους ἢ ὄχι, ἴσως καί συμπτωματικούς, ξεκίνησε ἡ ἔρευνα πού θά ἀκολουθήσει σχετικὰ μέ τό ἐνδεχόμενο νά εἶναι ὁ Νικόλαος Πολίτης ἓνας ἀπό τούς διαφωνοῦντες μέ τίς «χριστοκρατικές» ἰδέες τοῦ Παπαδιαμάντη καί τοῦ Μωραϊτίδη καί ἴσως ὁ «σοφός ἐπικριτής» πού ἐνοχλεῖται ἀπό τήν ἀρνητική περιγραφή τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη «Στό Χριστό στό Κάστρο». Ποῖός μπορεῖ ἄλλωστε νά ἀποκλείσει τό ἐνδεχόμενο ὁ Μωραϊτίδης νά μή νιώθει μόνο «εὐγνωμοσύνην ἀπεριόριστον» γιά τόν Δροσίνη, ἀλλά νά σέβεται εὐλαβῶς καί τή μνήμη τοῦ Ν. Γ. Πολίτη γιά κάποια ἐξυηρητική διευκόλυνση πού πιθανόν τοῦ ἔγινε στό παρελθόν, ὅσο ὁ ἴδιος ἦταν καθηγητής σέ σχολεῖα τῆς Ἀθήνας καί ὁ Πολίτης τμηματάρχης στό ὑπουργεῖο Παιδείας;

Καιρός ὅμως νά ἐξετάσουμε ἀναλυτικά τόν πιθανό «ὑπόπτο». Γιά τήν οἰκονομία τῆς ἐξέτασης, θυμίζω μερικά μόνο χρήσιμα στοιχεῖα ἀπό τήν πολύπλευρη δραστηριότητα τοῦ πολυπράγμονος καί πολυσχιδοῦς Νικόλαου Γ. Πολίτη ὡς τήν περίοδο πού ὁ Παπαδιαμάντης γράφει τόν «Λαμπριάτικο Ψάλτη»: Εἶναι βραβευμένος μελετητής τῶν ἀρχαίων μύθων καί τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς παράδοσης καί θεμελιωτής τῆς ἐπιστήμης τῆς (συγκριτικῆς) λαογραφίας, ὑφηγητής τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1882) καί καθηγητής τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καί τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν στό ἴδιο πανεπιστήμιο (1890 καί 1892), ἔκτακτος ἐπιθεωρητής τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς ἐπαρχίας Βόλου (1883), τμηματάρχης τῆς μέσης ἐκπαίδευσης στά τρικοιπικά ὑπουργεῖα

παιδείας (1884-1888, μέ ἐνδιάμεση διακοπή στά 1885-1886 λόγῳ τῆς ἀνάληψης τῆς πρωθυπουργίας ἀπὸ τόν Θ. Δηλιγιάννη), εἰσηγητής τῆς διδασκαλίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στή μέση ἐκπαίδευση καί συντάκτης τοῦ καταλόγου τῶν πρὸς ἀνάγνωση λογοτεχνικῶν κειμένων (1884), γενικός ἐπιθεωρητής τῶν δημοτικῶν σχολείων (1886-1888), καί ἰδρυτής ἢ δραστήριο μέλος πολλῶν φιλολογικῶν, ἱστορικῶν καί πολιτικῶν συλλόγων. Παράλληλα, ἔχει ἄμεση, καθοριστικὴ συμμετοχὴ καί στή λογοτεχνικὴ δραστηριότητα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ 19ου αἰώνα. Εἶναι πασίγνωστη ἡ ἐμβληματικὴ του συμβολὴ στήν προκήρυξη τοῦ «Διαγωνισμοῦ τῆς “Ἐστίας” πρὸς συγγραφὴν ἑλληνικοῦ διηγήματος» (1883): γνωστὸ ἐπίσης ὅτι εἶναι ὁ πνευματικὸς μέντορας, «μάγος, προφήτης, ὁδηγός»¹⁶ πρωτοκλασάτων ἐκπροσώπων τῆς λεγόμενης γενιᾶς τοῦ 1880 (ἰδίως τοῦ Δροσίνη καί τοῦ Παλαμᾶ), καί ἐπίσης διευθυντὴς σύνταξης γιά τέσσερα χρόνια (1888-1891) τῶν δύο πρώτων τόμων τοῦ Λεξικοῦ Ἑγκυκλοπαιδικοῦ Μπάρτ καί Χίρστ,¹⁷ στενός συνεργάτης τῆς Ἐστίας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκδόσῆς τῆς, ἀποκλειστικὸς συντάκτης τοῦ Δελτίου τῆς (Μάιος 1885-Ἰούνιος 1886) καί ἰδιοκτῆτης τοῦ περιοδικοῦ ἀπὸ κοινοῦ μέ τόν Δροσίνη (Νοέμβριος 1888-Δεκέμβριος 1890), κριτὴς καί εἰσηγητὴς σέ δύο λογοτεχνικούς διαγωνισμούς (ἑλληνικοῦ διηγήματος, 1883, Φιλαδέλφειου ποιητικοῦ ἀγώνα, 1889), κριτὴς σέ μεταφραστικούς ποιημάτων τοῦ Β. Οὐγκώ (1885) ἀκόμη καί μεταφραστὴς πολλῶν λογοτεχνικῶν ἔργων γνωστῶν συγγραφέων (Πούσκιν, Ντίκενς, Μερμέ, Πόε κ.ἄ.).¹⁸ Μία παρουσία, ἐν ὀλίγοις, κυριαρχικὴ στὸν ἐπιστημονικὸ, πολιτικὸ, δημοσιογραφικὸ καί λογοτεχνικὸ τομέα. Αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ὅμως ἐδῶ εἶναι ἡ ἰδιαίτερα στενὴ του σχέση μέ τόν κόσμον τῶν γραμμάτων, ἡ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ Ἐστία, ἡ σύνταξη τοῦ Δελτίου τῆς, οἱ στενὲς προσωπικὲς ἐπαφές μέ πρόσωπα τοῦ κύκλου τῆς Ἐστίας ἀλλά καί μέ νεότερους, σημαντικούς ἐκπρο-

¹⁶ Κατὰ τό στίχο τοῦ Δροσίνη στό ἀφιερωματικὸ ποίημα «Στόν Πολίτη», στή συλλογὴ *Φευγάτα Χελιδόνα* (1911-1935), Ἄπαντα, τόμ. Γ', φιλ. ἐπιμ. Γιάννης Παπακώστας, ΣΩΒ, Ἀθήνα 1996, σ. 224.

¹⁷ Βλ. τὴν ἀναλυτικὴ μελέτη τοῦ Παν. Μουλλά, «Τὸ Λεξικὸν Ἑγκυκλοπαιδικόν (1889-1898) Μπάρτ καί Χίρστ», περ. *Κονδυλοφόρος*, τχ. 7, 2008, σ. 39-66.

¹⁸ Γιά τὴ δράση αὐτὴ, βλ. τὴν πλούσια ἔρευνα τῆς Γεωργίας Γκότση, στό κεφάλαιο «Ἡ μεταφραστικὴ μέριμνα ἐνὸς ἐθνικοῦ λαογράφου: Ὁ Νικόλαος Πολίτης καί ἡ ξένη λογοτεχνία», στό «Ἡ ἀεθνοποίησις τῆς φαντασίας». *Σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς μέ τίς ξένες λογοτεχνίες τὸν 19ο αἰώνα*. Gutenberg. Ἀθήνα 2010, σ. 133-208.

σώπους τῆς λεγόμενης γενιᾶς τοῦ 1880 (Γ. Κασδόνης, "Αγγ. Βλάχος, Γ. Δροσίνης,¹⁹ Κ. Παλαμᾶς,²⁰ Γ. Σουρῆς).²¹ Εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι στήν (τραβηγμένη στά 1893) περίφημη φωτογραφία ἐκπροσώπων τῆς γενιᾶς εἶναι μέσα καί ὁ Ν. Γ. Πολίτης.²² Ἄρα, αὐτή ἡ δρᾶση τοῦ Πολίτη, μᾶς δίνει λαβές νά ὑποθέσουμε ὅτι δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο νά συμπεριλαμβάνεται στό συνάφι τῶν λογίων πού κατά τόν Μητσάκη ἐλέγχουν καί κανοναρχοῦν τό ἐλληνικό λογοτεχνικό πεδίο ἐκεῖ στό γύρισμα τοῦ 1890.

Ἄλλά ὅποιοι καί ἂν περιλαμβάνονται σέ αὐτή τήν ἡγετική ομάδα, διαπνέονται κατά τόν Μητσάκη ἀπό μιά βασική ἰδεολογία, τήν ἀντίθεση ἀπέναντι στό «χριστοκρατικό» πνεῦμα πού ἐκφράζουν τά ἔργα τοῦ Μωραϊτίδη καί τοῦ Παπαδιαμάντη (ἀλλά, φυσικά, ὄχι μόνο αὐτῶν), στάση πού τούς φέρνει πολύ κοντά στίς ἀνάλογες ἀντιλήψεις τοῦ «σοφοῦ ἐπικριτῆ» καί τῆς ομάδας πού ἀντιπροσωπεύει. Γιατί, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη», ὁ «σοφός ἐπικριτής» δέν εἶναι μόνος του, ἀλλά ἡ κρίση πού διατύπωσε αὐτός ἐκφράζει καί ἄλλους («λέγουσιν αὐτοί» καί «λέγουν αὐτοί», Ἄπαντα 2.516), τούς ὁποίους ὁ Παπαδιαμάντης κάπως φωτογραφίζει: «κοσμοπολίτης ἢ ἀναρχικός ἢ ἄθεος» (Ἄπαντα 2.516), ἀφοῦ ἔχει ἐντοπίσει τό βασικό ἰδεολογικό διακύβευμα τῆς ἔνστασής τους:

Μή θρησκευτικά, πρὸς Θεοῦ! Τό Ἑλληνικόν Ἔθνος δέν εἶναι Βυζαντινοί, ἐνόησατε; Οἱ σημερινοί Ἑλληνες εἶναι κατ' εὐθείαν διάδοχοι τῶν ἀρχαίων. (Ἄπαντα 2.515)

Ἡ λογική, συνεπῶς, ὑπαγορεύει νά ἀναζητήσουμε, γιά μιά ἀκόμη φορά, τόν «αἴτιο» στό χῶρο τῶν «ἀντιχριστιανῶν», τῶν «βυζαντι-

¹⁹ Γιά τή σχέση Δροσίνη-Ν. Γ. Πολίτη, βλ. τήν ἐργασία τοῦ Δ. Κατσαρῆ, «Νικόλαος Πολίτης-Γεώργιος Δροσίνης. Βίοι παράλληλοι καί ἐπάλληλοι», περ. *Μελέτη*, τχ. 2, 2004, σ. 363-373.

²⁰ Γιά τή σχέση Παλαμᾶ-Ν. Γ. Πολίτη, βλ. τήν ἐργασία τοῦ Κ. Γ. Κασίνη, «Ν. Γ. Πολίτης-Κωστής Παλαμᾶς», περ. *Λογογραφία*, τχ. 33, 1982-1983, σ. 332-345.

²¹ Στό Ἀρχεῖο Ν. Γ. Πολίτη (στό Μουσεῖο Μπενάκη), κιβ. ἀρ. 9, σώζεται ἕνας χειρόγραφος ἐμμετρος «ἑπτασῆς» τοῦ Σουρῆ καί τοῦ Δροσίνη πρὸς τιμὴν τοῦ Πολίτη («Σέ προσφωνοῦμεν ἐκ ψυχῆς σοφῆ ἀρχαιοδίφη...»), μέ τήν ἐξῆς σημείωση ἀπό τό χέρι τοῦ τιμώμενου: «Γ. Σουρῆ καί Γ. Δροσίνη ἐν ἐσπερίδι Ὀκτωβρ. 1890. Ἐγράφη ὑπὸ Σουρῆ». Εὐχарιστῶ θερμά τούς ὑπευθύνους τοῦ Μουσείου γιά τή διευκόλυνση πού μοῦ πρόσφεραν στόν ἔλεγχό τοῦ Ἀρχείου.

²² Βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Τό περιοδικό Ἐστία καί τό δῆγμα*, Ἐκπαιδευτήρια Κωστή-Γεϊτόνα, Ἀθήνα 1982, σ. 54-55.

νομάχων» καί τῶν «ἀρχαιολατρῶν»/«φιλαρχαίων», στόν κύκλο δηλαδή τῶν διανοουμένων πού λίγο ὡς πολύ ἔχουν προσδιοριστεῖ ὡς «ἐπίγονοι τοῦ Διαφωτισμοῦ» (Στέφανος Κουμανούδης, Τιμολέων Φιλήμων, Ἀγησίλαος Γιαννοπούλος Ἑπειρώτης, Δημήτριος Βικέλας, Ἄγγελος Βλάχος, Κλέων Ραγκαβῆς κ.ἄ.).²³

Ποιά σχέση ὅμως μπορεῖ νά ἔχει ὁ Ν. Γ. Πολίτης μέ αὐτή τήν ἰδεολογική τριπλέτα; Πολύ κοντινή, ἂν ξαναθυμηθοῦμε παλιότερες σκιαγραφήσεις του καί δέν περιοριστοῦμε στόν γενικευτικό (καί συσκοτιστικό ἐντέλει) χαρακτηρισμό τοῦ ὑπερασπιστῆ τῆς λαϊκῆς παράδοσης καί τοῦ στυλοβάτη τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά ξαναδοῦμε συνολικά τήν προσωπικότητά του καί τήν ἰδεολογική του διαμόρφωση. Συνοδηγός μας θά εἶναι ἡ σχετικὰ πρόσφατη μονογραφία τοῦ Δημήτρη Κατσαρῆ γιά τή δρᾶση τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, πού καλύπτει καίρια τό μεγάλο κενό πού ἔχουμε γύρω ἀπό τή σημαντικότητα αὐτῆ προσωπικότητα τῶν γραμμάτων μας.²⁴

Ἡ ἔρευνα στό πλουσιότατο ἀρχεῖο τοῦ Ν. Γ. Πολίτη καί εἰδικά στά νεανικά του δημοσιεύματα, ἀποδεικνύει περὶτρανα ὅτι μεγαλώνει κοντά στό ὄχι καί τόσο μικρό, τελικά, «κοπάδι τοῦ Βολταίρου», καί ὅτι ποτίζεται ἀπό τά φιλελεύθερα νάματα τοῦ γαλλικοῦ καί ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τό πάθος του εἶναι ρομαντικό ἀλλά ἡ σκευή του διαφωτιστική. Ἔτσι, δέν ξαφνιάζει ἡ ἀρνητική του στάση ἀπέναντι στόν χριστιανισμό. Σέ σημειωματάριο τῆς νεανικῆς περιόδου, ὁ θρῆμμένος μέ τή λογοκρατική ἀντίληψη τοῦ Διαφωτισμοῦ Πολίτης ἐπιτίθεται ἐναντία στίς ἀντιλογοκρατικές θρησκείες καί εἰδικά ἀπέναντι στόν χριστιανισμό:

²³ Γι' αὐτό τό ζήτημα, περιορίζομαι νά παραπέμψω σέ δύο βασικές μελέτες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ: στήν εἰσαγωγή «Λεξικογραφία καί ἰδεολογία», στόν τόμο: Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεσιῶν ἀπό τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1980, σ. VII-LXIII, καί στή μονογραφία, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του-ἡ ζωὴ του-τό ἔργο του*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1986.

²⁴ Δημήτρης Θ. Κατσαρῆς, *Ἡ κοινωνική καί πολιτική δρᾶση τοῦ Νικόλαου Γ. Πολίτη κατά τὴ δεκαετία 1873-1883*, Παρατηρητῆς τῆς Θράκης, Κομοτηνῆ 2007. Ἀνακάλυψα τήν ἐργασία τοῦ Δ. Κατσαρῆ ἀρκετά ἀργά —εὐτυχῶς ὄχι μετά τὴ δημοσίευση τοῦ παρόντος ἄρθρου— καί ἀφοῦ εἶχα προχωρήσει τήν προσωπική μου ἔρευνα. Ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὲς ἀφετηρίες, καταλήξαμε σέ παρόμοιες διαπιστώσεις γιά τήν ἰδεολογική συγκρότηση τοῦ Πολίτη, ἐκείνος ἀπὸ τὴν ὀπτική τοῦ ιστορικοῦ, ἐγὼ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ νεοελληνιστῆ φιλόλογου. Τὸν εὐχαριστῶ θερμά πού μοῦ ἔστειλε πρόβλημα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου του.

Ὁ Χριστιανισμός δὲν ἔφερε τὸ καλόν, ὅπερ ἐν τοῖς χριστιανικαῖς κοινω-
νίαις παρατηρεῖται. Οὐδεμία τούτων στηρίζεται ἐπ' αὐτῶ. Τὸ καλόν εἰς
ἄλλας ὀφείλεται δράσεις.²⁵

Τὴν πεποίθησι αὐτὴ δὲν τὴν ἀλλάζει ποτέ καὶ σέ κατοπινὰ χρόνια,
ὅταν τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία μέσα ἀπὸ διάφορα ἀξιώματα πού ἀναλαμ-
βάνει στὴ διοίκηση τῆς ἐκπαίδευσης, γίνεται φανατικός πολέμιος τῆς
διδασκαλίας τῶν «ιερῶν» μαθημάτων. Μὲ ἀφορμὴ τὸ φλέγον ζήτημα
στό πλαίσιο τῶν συζητήσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου
(1882) σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τῶν «ιερῶν»
μαθημάτων στό Ἑλληνικὸ Σχολεῖο, καταφέρεται ἐναντίον τῆς διδα-
σκαλίας τῆς Βίβλου, τῆς ἱερᾶς γεωγραφίας καὶ τῆς ἱερᾶς κατήχησης
προτείνοντας τὴν ἀντικατάστασή τους μὲ τὴν Ἑρμηνεία τῶν Εὐαγ-
γελίων.²⁶ Καὶ ἀκόμη τολμηρότερα, ὡς ἔκτακτος ἐπιθεωρητὴς τῶν
δημοτικῶν σχολείων τῆς ἐπαρχίας Βόλου, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1883,
προτείνει στό τριουρικὸ ὑπουργεῖο τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως τὴν
κατάργησι τῶν ἴδιων μαθημάτων καὶ τὴν ἀντικατάστασή τους ἀπὸ
τὴ συστηματικότερη διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθολογίας
καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀλλὰ καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Παρα-
θέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

Ἐπιβλαβεστάτην δέ καὶ ὀλεθριωτάτην ὑπολαμβάνω καὶ τὴν καταφόρ-
τωσι τῶν παιδῶν διὰ τῶν ἱερῶν καλουμένων μαθημάτων. Οὐ μόνον ὁ
πρὸς διδασκαλίαν καὶ ἐκμάθησιν αὐτῶν δαπανώμενος χρόνος ἠδύνατο νά
χρησιμοποιηθῆ τελεσφορώτερον εἰς διδασκαλίαν χρησιμωτέρων μαθημά-
των, ἀλλὰ καὶ τ' ἀποτελέσματα τῆς διδασκαλίας αὐτῶν εἰσὶν ὅλως
ἀντίθετα τῶν σκοπομένων. Ὁ ἀγνοῶν τὰ στοιχειωδέστατα καθήκοντα
αὐτοῦ πρὸς τὴν πολιτείαν καὶ τοὺς συμπολίτας του ἀναγκάζεται νά
ἐκμάθῃ τὴν ἀρνητικὴν ἠθικὴν τοῦ δεκαλόγου, καὶ μαινεται ἡ ἀγνή ψυχὴ
τοῦ παιδός, ἀκούοντας τὸ πρῶτον τὰς ἐν τῇ ὀγδόῃ καὶ δεκάτῃ ἐντολῇ
ἀναγραφόμενας αἰσχρὰς πράξεις. Ἐν ᾧ δὲ οὐδεμία φροντίς καταβάλλεται
πρὸς διδασκαλίαν τῶν πρώτων καὶ ἀπαραιτήτων γνώσεων ἐκ τῶν θετι-
κῶν ἐπιστημῶν, βασανίζεται ὁ νοῦς τοῦ παιδός διὰ μεταφυσικῶν θεω-
ριῶν περὶ τῶν λόγων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς τριαδικῆς
φύσεως τῆς θεότητος καὶ τῶν τοιούτων καὶ ἐπιβάλλεται εἰς αὐτόν ν'
ἀποστηθίσῃ τὰς σημασίας τῶν ἐπτὰ μυστηρίων τῆς ἐκκλησίας. Εἶναι

²⁵ Βλ. τὸ παράθεμα καὶ τὴ σχετικὴ παραπομπὴ στό Ἄρχεῖο Ν. Γ. Πολίτη στόν
Κατσαρῆ, ὁ.π., σ. 304.

²⁶ Βλ. ἀναλυτικότερα Δ. Κατσαρῆς, ὁ.π., σ. 312.

ἄγνωστα εἰς τοὺς παῖδας τὰ ὀνόματα καὶ αὐτῶν τῶν δημοτικωτάτων
ἐθνικῶν ἡρώων, ὑποχρεοῦνται ὅμως νά γινώσκωσιν ἀκριβῶς τ' ἀνδραγα-
θήματα τῶν Ἑβραίων ἡρώων, τοῦ Γεδεὼν καὶ τῶν στάμνων του, τοῦ
κατασφάζαντος τὴν θυγατέραν του ὡς ἀφιέρωμα τῷ θεῷ Ἰερφάε, τοῦ
ἀνακόφαντος τὴν πορεία τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ
καὶ τοσοῦτων ἄλλων. Δέν διδάσκονται οἱ ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ
Θησέως, ὡς μῦθοι, λαμπρυνθέντες ὑπὸ τῆς ἐξόχου τῶν προγόνων ποιή-
σεως καὶ τῆς καλλιτεχνίας, καὶ διδάσκονται οἱ ἄθλοι τοῦ Σαμφών, καὶ
αἱ γνωστόταται εἰς τοὺς παῖδας ἐκ τῶν παραμυθίων τρεῖς χρυσαὶ τρίχεις
τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡς ἱστορικὰ γεγονότα. Οὐδὲ εἶναι δυνατόν νά θερα-
πευθῆ τὸ κακόν, ὡς τινὲς φρονοῦσι, διὰ τῆς παρασιωπήσεως τῶν πλεί-
στων μερῶν τῆς ἱστορίας τοῦ περιουσίου λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Καὶ διὰ τῆς
μάλιστα φειδωλῆς ἐκλογῆς ἀδύνατον νά ἐπιτευχθῆ τοιοῦτον ἀποτέλεσμα.
Ἡ ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀπὸ τοῦ ψεύδους πρὸς τὸν Θεόν καὶ
τῆς ἀδελφοκτονίας ἀρχομένη, βρῖθει τοσοῦτων μαρῶν πράξεων, ὥστε
καὶ αὐταὶ αἱ σχετικῶς ἀθωόταται ἐκ τούτων εἰσὶ προσφεύσταται νά
διδάξωσιν, ἂν μὴ τι ἄλλο χεῖρον, τοῦλάχιστον τὸν δόλον καὶ τὴν κακοῆ-
θειαν. Ὅποιος λόγος χάριν ἐντυπώσεις εἶναι δυνατόν νά παραγάγῃ ἐπὶ
τῆς ἀπαλῆς τοῦ παιδὸς καρδίας, ἡ ἀφήγησις τῶν πράξεων τῶν ἀρεστῶν
καὶ εὐδοκμοῦντων παρὰ τῷ Θεῷ πατριαρχῶν; Ὅποια ἠθικὰ πορίσματα
θά συναγάγῃ ὁ παῖς, μανθάνων τὴν διαγωγὴν τοῦ Ἀβραάμ πρὸς τὴν
μητέρα τοῦ υἱοῦ του Ἰσμαήλ, ἢ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἔλαβε τὰ πρωτοτό-
κια ὁ Ἰακώβ, συνεργούσης καὶ τῆς μητρὸς ἢ τὸν γάμον τούτου μετὰ
τῶν δύο θυγατέρων τοῦ ἐξαπατήσαντος αὐτόν Λάβαν, ὃν πάλιν ἐξεδική-
θη οὗτος διὰ δόλου σφετερισθεὶς τὰ ποιμνία του· ἢ τὸ μισάδελφον τῶν
ἀδελφῶν τοῦ Ἰωσήφ, καὶ τὴν πρώτην αἰτίαν τῆς ἀνυψώσεως αὐτοῦ ἐν
Αἰγύπτῳ, καὶ τὸ τέχνασμα δι' οὗ ἐκράτησε παρ' αὐτῷ τὸν ἀδελφόν του
Βενιαμίν; Καὶ τοιαῦτα ἂν περιορισθῆ τις μόνον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν
πατριαρχῶν. Οὐδαμῶς ἀγνοῶ, ὅτι πολλοὶ ὑπάρχουσιν οἱ φρονούντες, ὅτι
δέον νά μὴ θίγωμεν κείμενα κακὰ, μάλιστα ὅταν ὑπάρχῃ φόβος μὴ
ἐκληφθῆ τοῦτο ὡς σύγκρουσις πρὸς τὴν καθεστῶσαν θρησκείαν. Νομίζω
ὅμως ὅτι πᾶσα πλαγία σκέψις, πᾶς ἄτοπος ἐνδοιασμός, ἀνάγκη νά τιθῆται
ἐκποδῶν, προκειμένου περὶ τῆς πρώτης ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ, ἥτις
αἰετοτε δέον νά βασίζεται ἐπὶ ὑγιῶν καὶ ἀσφαλῶν παιδαγωγικῶν ἀρχῶν.²⁷

²⁷ Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Ἐκθεσις ἐπιθεωρήσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς
Ἐπαρχίας Βόλου – Πρὸς τὸ Σεβαστόν Ὑπουργεῖον τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως»,
στόν τόμο: Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Ἐκθεσις
τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεωρήσιν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων
ἐπιθεωρητῶν, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, Ἀθήνα 1885, σ. 71-73. Ἐκτενὲς τμήμα

Ἡ συγκεκριμένη ἔκθεση γίνεται γνωστή τήν ἀνοιξη τοῦ 1885, ὅταν τυπώνεται μαζί μέ ἄλλες, καί προκαλεῖ τήν ἀντίδραση ἐκκλησιαστικῶν κύκλων. Εἶχε προηγηθεῖ, ἐντωμεταξύ, ἀπό τό προηγούμενο ἔτος ἡ ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ Πολίτη ἀναθεώρηση τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος, πού περιλάμβανε διαφοροποιήσεις καί περιστολές στή διδασκαλία τῶν «ιερώων» μαθημάτων. «Ὅλα αὐτά γεννοῦν τή δημόσια ἀντίδραση τοῦ πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ τῆς ἐρμηνευτικῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης Νικόλαου Δαμαλά, ὁ ὁποῖος ἐπέκρινε σφοδρά τόν Πολίτη γιά τήν πρόταση πού εἶχε ὑποβάλει, ὑπερασπιζόμενος παράλληλα τήν εὐεργετική ὠφέλεια τῶν μαθητῶν ἀπό τή διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης:

[...] διά τοῦτο δ' ἐναυάγησεν ἡ παιδαγωγική ἐκείνη διότι ἐθεώρει τό παιδίον ὡς ἐν ἀγγελάκι ὅπως κοινῶς λέγομεν, ἐν ᾧ κατ' ἀλήθειαν δέν εἶνε παρά ἀγγελάκι καί διαβολάκι ταυτοχρόνως ΑΛΛΑ ΜΑΛΛΟΝ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΝ, καί διά τοῦτο ἡ πρώτη παιδαγωγική φροντίς εἶνε νά τόν διδάξωμεν νά ἐκκλίνη ἀπό τοῦ κακοῦ καί ἡ δευτέρα νά ποιῇ τό ἀγαθόν. Πρέπει δηλ. νά τοῦ καταδειξωμεν τήν ρητὴν θέλησιν τοῦ Δημιουργοῦ αὐτοῦ ὅπως ἀποφύγη τὰς πράξεις ἐκείνας εἰς ἃς ὁ κατώτερος ἐν αὐτῷ ἄνθρωπος τόν ὠθεῖ, διότι ἡθική ὡς πολλάκις εἶπομεν καί ἐπαναλαμβάνομεν οὐδέν ἄλλο ἐστίν ἢ ἕξις τῆς καθυποτάξεως τῆς σαρκός εἰς τό πνεῦμα· πρὸς τοῦτο δέ ἀνάγκη νά μάθῃ τό παιδίον νά φεύγη τὰ ἔργα τῆς σαρκός (καί τοῦτο γίνεται διά τοῦ Δεκαλόγου) καί νά διώκῃ τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος (τοῦτο διά τῶν μακαρισμῶν). Εἰς ταύτην δέ τήν ἡλικίαν πρέπει νά διδαχθῇ τὰ δύο μέγιστα ἐλατήρια τοῦ φεύγειν τό κακόν καί διώκειν τό ἀγαθόν· ταῦτα δέ εἰσὶν ὁ ΦΟΒΟΣ ΚΑΙ Η ΑΓΑΠΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ. Ἰδοῦ διατὶ ὁ Δεκάλογος εἶνε τό Α τῆς ἡθικῆς διδασκαλίας.²⁹

Ὁ Δαμαλάς ἐπικρίνει ἐπίσης τόν Πολίτη γιά τήν ἀπιστία του ἀπέναντι στά θαύματα ἀλλά καί γιά τὰ λογοτεχνικά κείμενα πού εἶχε ἐπιλέξει καί ἐπιβάλλει στά πρῶτα Νεοελληνικά ἀναγνώσματα (1884).

Πῶς δ' ἐνοοῦσι νά ἀντικαταστήσωσιν οἱ περὶ τόν κύριον Πολίτην τὰ ἱερά

ἀπό τό παραπάνω ἀπόσπασμα ἔχει συμπεριλάβει ὁ Ἀλέξης Δημαρᾶς στὸν τόμο: Ἡ μεταρρύθμιση πού δέν ἔγινε. (Τεκμήρια ἱστορίας), τόμ. Α', Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1973, σ. 249-250. Ἡ συγκεκριμένη ἔκθεση τοῦ Πολίτη ἀποτελέσει τό ἀντικείμενο ἐρευνας τῆς ἀνέκδοτης μεταπτυχιακῆς ἐργασίας τοῦ Δημήτρη Κατσαρῆ στό Τμῆμα Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἡ ἐπιθεωρητικὴ ἔκθεση τοῦ Νικόλαου Γ. Πολίτη γιά τὰ δημοτικά σχολεῖα τῆς ἐπαρχίας Βόλου, Ἀθήνα 1998.

²⁹ Ν. Μ. Δαμαλάς «Κύριε Διευθυντά τοῦ "ΧΡΟΝΟΥ ΑΘΗΝΩΝ"», ἐφ. Χρόνος, 23.6.1885.

κατέδειξαν διά τῆς ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς σχολείοις εἰσαγωγῆς ἀναγνωσμάτων μαρῶν καί νοσώδη ψυχικὴν ἀτμοσφαιρὰν προδιδόντων τῶν ἐπιφυλλίδων καί στωμυλμάτων τοῦ Παρνασσοῦ ἐν οἷς διδάσκονται τὰ παιδιά τὰς ἐρωτικὰς ἀτασθαλίαις ξαναμωραμένων γεροντίων καί τὰς ἀσεβεῖς καί μηδενιστικὰς ἰδέαις νοσοῦντων καί μηδὲν ὑγιές ἐν τῷ νῷ καί τῇ καρδίᾳ ἐχόντων ἀνθρωπαρίων. Οἱ ἐθνικοὶ τῆς ἀρχαιότητος ποιηταὶ θέλουσιν ἐγερθῆ ἐν τῇ Δευτέρᾳ παρουσίᾳ καί κατακρίνει τῶν χριστιανῶν τούτων ποιητικῶν τὴν ἀσέβειαν καί ἀνηθικότητα, ἣν ὁ κ. Πολίτης ἐζήτησε καί κατάρθρωσε τμηματάρχης ὧν νά εἰσαγάγῃ εἰς τὰ σχολεῖα, ὅπως μορφώσῃ πιθήκους ἀντὶ χριστιανῶν. Καί δέν ἤσχύνθη τὰς τοιαύτας ἀνηθικούς ἀρχὰς καί δημοσίαι ἐν ἐκθέσει πρὸς τό ὑπουργεῖον νά διατυπώσῃ.²⁹

Στό συγκεκριμένο ἀπόσπασμα, ὁ Δαμαλάς ὑπονοεῖ δύο κείμενα πού ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐπέβαλε ὡς ἀναγνώσματα στά ἐλληνικά σχολεῖα, τό μηδενιστικὸ ποίημα τοῦ Δ. Παπαρρηγόπουλου «Οἱ ποιηταὶ» καί τό «σκανδαλιστικόν» (λόγω τῆς γύμνιας τοῦ πρωτοψάλτη Δημητρίου Λώτου) «Ἐνύπνιον Κοραῆ».³⁰ Καί ὀλοκληρώνει τήν ἐπίθεσή του ἐναντίον τοῦ Ν. Γ. Πολίτη κρούοντας τόν κίνδυνον τῆς ἐθνικῆς ἀπώλειας ἀπὸ τήν προτεινόμενη παιδαγωγικὴ, θυμίζοντας ἐν πολλοῖς καί τοὺς ἀντίστοιχους «ἐθνικούς» φόβους τοῦ Παπαδιαμάντη:

Πολλὰ ἔχομεν ἐτι εἰπεῖν περὶ τῆς ὀλεθρίου ταύτης ψευδοπαιδείας ἣν ὁ κ. Πολίτης ἠθέλησε νά εἰσαγάγῃ πρῶτος ἐν Ἑλλάδι ἀλλὰ δέν θέλομεν σήμερον νά καταχρασθῶμεν περισσώτερον τήν φιλοξενίαν σας καί ἀρκούμεθα εἰς ταῦτα ἐφιστῶντες τήν προσοχὴν τῶν ἀρμοδίων ἐπὶ τῶν βδελυρῶν λόγων, ἐφ' ὧν οἱ ἐχθροὶ τῆς διδασκαλίας τῶν ἱερῶν μαθημάτων στηρίζονται, ὡς καί τῶν ὀλεθρίων συνεπειῶν, ἃς ἔξει διά τό ἔθνος ἢ τῶν πιθηκολόγων ἡθικὴ ἀγωγή, ἣτις παρασκευάσει γενεάν κακοῦργον καί γεννήματα ἐχιδνῶν ἄξια μόνον νά διορθώσωσι τοὺς ἀσεβεῖς αὐτῶν πατέρων καί διδασκάλους.³¹

²⁹ Ν. Μ. Δαμαλάς «Κύριε Διευθυντά τοῦ "ΧΡΟΝΟΥ ΑΘΗΝΩΝ"», ἐφ. Χρόνος, 24.6.1885.

³⁰ Εἶχαν προηγηθεῖ ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη στήν ἐφ. Λόγος («Ἦνα φρονήματα εἰσήγαγε τό ὑπουργεῖον τῆς παιδείας εἰς τὰ σχολεῖα πρὸς μόρφωσιν τῶν Ἑλληνοπαίδων», 27.10.1884) καί ἡ καταδικαστικὴ ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου («Περὶ κακοδόξου καί θλασφήμου βιβλίου») στίς 23.11.1884. Τίς ἀντιδράσεις γιά τό ποίημα τοῦ Δ. Παπαρρηγόπουλου σχολιάζει ἀναλυτικὰ ὁ Δ. Κατσαρῆς στήν ἐργασία του «Ὁ "ἄθεος" Νικόλαος Πολίτης» (ὑπὸ δημοσίευση στά Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης καί τό Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λογογραφίας (4-7.12.2003)). Βλ. καί τοῦ ἴδιου, Ἡ κοινωνικὴ καί πολιτικὴ δράση, ὅ.π., σ. 233, 496-497.

³¹ Ν. Μ. Δαμαλάς «Κύριε Διευθυντά τοῦ "ΧΡΟΝΟΥ ΑΘΗΝΩΝ"», ἐφ. Χρόνος, 24.6.1885.

*Έτσι ο Πολίτης αντιμετωπίζεται πλέον ως κόκκινο πανί από τους χριστιανικούς κύκλους.³² Τήν ίδια αρνητική στάση απέναντι σε χριστιανικά θέματα τηρεί και στίς κρίσεις των κατά καιρούς προτεινόμενων σχολικῶν ἐγχειριδίων. Τόν Ιούλιο τοῦ 1884 ὁ Πολίτης ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς κρίσης σχολικῶν βιβλίων ἀπορρίπτει τό ἀναγνωστικό Ἀποστόλης ὁ θαλασσινός τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ Μιλτιάδη Βρατσάνου, προκαλώντας τήν ἀντίδραση τοῦ θιγόμενου.³³ Στήν τελική ἀπάντησή του ὁ Βρατσάνος ξεσπάει ἐναντίον τοῦ Πολίτη:

Πρός μοιφήν δέ γράφετε, κ. Πολίτη, καί ὅτι διετίαν ἐφοίτησα ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου. Γινώσκω καλῶς, ὅτι τά ἱερά γράμματα εἰς τούς περί τούς μύθους ἀσχολουμένους οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀξίαν, καί διά τοῦτο οὐδόλως θαυμάζω, ὅτι καί τήν ἐπιστημονικήν ἐκείνην διατριβήν μου ἐν τοῖς κυριωτάτοις ἄρθροις τῆς κατηγορίας κατετάξατε. Ἐκ τῶν θεολογικῶν ὅμως ἐκείνων σπουδῶν ὁμολογῶ, ὅτι πολύ ὠφελήθην, κ. Πολίτη, καί εἰς αὐτάς ὀφείλω, ὅτι ἐγώ μὲν μάχομαι ὑπέρ τοῦ Εὐαγγελίου, τό ὁποῖον εἶνε ἡ πηγὴ τῆς ἠθικῆς καί σοφίας, καί ἀγωνίζομαι, ἵνα ἡ δημοτικὴ παιδεία στηρίζεται ἐπ' αὐτοῦ, ἐνῶ ὑμεῖς ἀπεπειράθητε νά ἐκβάλητε αὐτό ἐκ τῆς σχολῆς τῶν ἀπόρων Παίδων τοῦ Παρνασσοῦ, καί ἀντικαταστήσητε διά τοῦ Ἥλιου καί τῶν δημοδῶν μύθων, τό ὁποῖον ἐνεκα τῆς ἀμαθείας τῶν νέων ἐλλήνων οὐδένα εὐρίσκει τόν ἀναγιώσκοντα. Ἀλλά περί τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καί ἄλλος τῶν ἐν τῷ ὑπουργεῖῳ συναδέλφων σου, οὐ ἐξῆλθες συνήγορος, τήν αὐτήν [ἦν] καί ὑμεῖς ἔχει γνώμην, ὡς ἐν καιρῷ εὐθέτω δύναται ν' ἀποδειχθῇ. Ἐμπρός λοιπόν, ἀναμορφωταί τῆς δημοσίας ἐθνικῆς παιδείουσεως!³⁴

³² Σημειῶνω ἐδῶ καί τήν πιθανή, κατά τόν ἀείμνηστο καθηγητὴ Παν. Μουλλά, σχέση τοῦ Πολίτη μέ τόν τεκτονισμό (βλ. Κατσαρῆς, *Ἡ κοινωνική καί πολιτικὴ δράση*, ὁ.π., σ. 214-216, 228-233). Ἄν αὐτό, ὅπως φαίνεται, πράγματι ἰσχύει, τότε ἴσως φωτίζονται διαφορετικὰ οἱ χαρακτηρισμοὶ «κοσμοπολίτης ἢ ἀναρχικός ἢ ἄθεος» τοῦ Παπαδιαμάντη πρὸς τούς ἐπικριτές του στὸν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη».

³³ Βλ. τὴν ἀνταλλαγὴ ἀλληλεπικριτικῶν ἀρθρῶν στὴν ἐφ. *Νέα Ἐφημερίδα*, 13.7.1884-18.7.1884.

³⁴ Μ. Βρατσάνος, «Ἀπάντησις πρώτη εἰς τόν κ. Πολίτην, τμηματάρχην τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καί ἑνα τῶν κριτῶν Ἀποστόλη τοῦ Θαλασσινοῦ», ἐφ. *Νέα Ἐφημερίς*, ἀρ. 200, 18.7.1884. Βλ. καί Κατσαρῆς, ὁ.π., σ. 313-314. Ἡ συγκεκριμένη ἀπάντησις τοῦ Βρατσάνου ἔρχεται ὡς ἀνταπάντησις σέ δημοσίεμα τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, τό ὁποῖο ὑπογράφει μέ τό ἀρχικὸ Ν., «Πρώτη καί τελευταία. Τῷ συγγραφεῖ τοῦ Ἀποστόλη καί διευθυντῇ τοῦ διδασκαλείου Ἀθηνῶν», ἐφ. *Νέα Ἐφημερίς*, ἀρ. 195, 13.7.1884. Τό ἄλλο πρόσωπο πού ὑπονοεῖ ὁ Βρατσάνος εἶναι ὁ γενικός ἐπιθεωρητὴς τῶν δημοτικῶν σχολείων τότε Σπυριδῶν Λάμπρος.

Ἀνάλογη εἶναι ἡ στάσις τοῦ Πολίτη (ἀλλὰ καί ἡ ἀντίδρασις πού δέχεται ἀπὸ τόν θιγόμενον) πρὸς τόν πρεσβύτερο Ἰωάννη Μαρτίνου (συνήθη κυνηγὸ ἀθεϊστικῶν κεφαλῶν ἐκείνη τὴν περίοδο), ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποβάλει τό βιβλίον τοῦ *Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου* πρὸς κρίση σέ σχετικὸ διαγωνισμό τοῦ 1887 γιὰ ἔγκρισή του ὡς διδασκτικῶν ἐγχειριδίου «Ἱστορίας τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους» στὴν Γ' τάξη τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου. Κριτῆς, μαζί μέ ἄλλους, καί ὁ Πολίτης, ἀλλὰ αὐτὸς δέχεται τά βασικά πυρᾶ:

Ἐκολακεύθημεν, διότι ἄνδρες ἐφάμιλλοι τοῖς κριταῖς, ἀναγνόντες τό βιβλίον, ἐπεκρότησαν καί τὴν εἰσαγωγὴν αὐτοῦ εἰς τά σχολεῖα ηὐχθήσαν, πλὴν τοῦ κ. Πολίτου καί δύο ἐτέρων κριτῶν, οἵτινες τοῦτο μόνον τό ἐλάττωμα ἀνεκάλυψαν, ὅτι ἔχει πολλά θρησκευτικὰ γεγονότα καί ἰδίως περὶ τοῦ ἐν τῷ οὐρανῷ ἐμφανισθέντος πρὸς τόν Μ. Κωνσταντίνον Σταυροῦ, ὡς νά ἐπλάσαμεν ταῦτα ἡμεῖς αὐτοὶ πρώτοι.³⁵

Πράγματι ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης Μαρτίνος εἶχε ἐκδώσει τό βιβλίον *Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου*,³⁶ τό ὁποῖο εἶχε ὑποβάλει γιὰ ἔγκρισή ὡς σχολικὸ ἐγχειρίδιον στὸν σχετικὸ διαγωνισμό πού εἶχε προκηρυχθῆ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1887. Τότε ἀκόμη ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἦταν Τμηματάρχης καί εἶχε ἀναλάβει (μαζί μέ ἄλλους) τὴν κρίση τῶν ἐγχειριδίων τῆς ἱστορίας. Οἱ ἐκθέσεις κυκλοφόρησαν τὴν ἀνοίξη τοῦ 1888.³⁷

Εἶναι ἀναπόφευκτο, τό εἶδαμε ἤδη νά διαπερνᾶ τά παραθέματα πού προηγήθηκαν: ἡ ἄρνησις τοῦ χριστιανισμοῦ ὀδηγεῖ στήν (ἢ ἐκπορευεταί ἀπὸ τήν) ἄρνησις τοῦ Βυζαντίου. Ἀξίζει νά θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ν. Γ. Πολίτης εἶναι αὐτὸς πού μετέφρασε τό 1876 τό *Νεώτερον Πνεῦμα* τοῦ Ἐντγκάρ Κινέ (Edgar Quinet), φιλελεύθερου διανοούμενου καί ὄψιμου ἐκπροσώπου τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ καί τοῦ θε-

³⁵ Ἰω. Μαρτίνος πρεσβύτερος, «Ἐν παράπονον», ἐφ. *Νέα Ἐφημερίς*, ἀρ. 154, 2.6.1888.

³⁶ Βλ. Ἰω. Μαρτίνος πρεσβύτερος, *Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου*, τυπογραφεῖον καί βιβλιοπωλεῖον Σπυριδῶνος Κουσουλίνου, Ἀθήνα 1887. Τό βιβλίον γνωρίζει καί δευτέρη ἐκδόσις: Ἰω. Μαρτίνος ἀρχιμανδρίτης, *Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀκροπόλεως Β. Γαβρηλίδου, Ἀθήνα 1889.

³⁷ Ἐκθεσις τῆς συνιδῆ τῶν ἀρθρῶ 5 τοῦ *ΑΒΜ* Νόμου καί τῶν ἀρθρῶ 9 τοῦ περὶ διδασκτικῶν βιβλίων Β. Δ. τῆς 4 Σεπτεμβρίου 1887 διορισθείσης πρώτης Ἐπιτροπῆς τῶν κριτῶν τῶν διδασκτικῶν βιβλίων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Πρὸς τό Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου [30.4.1888], σ. 66.

τικισμού,³⁸ όπου βρίθουν οι άρνητικές κρίσεις για τούς Βυζαντινούς και τό βυζαντινό πνεῦμα. Μᾶς φαίνονται ὑπερβολικά σήμερα, ἀλλά στή μελέτη πού μεταφράζει ὁ Πολίτης (καί πού ἐπικροτεῖται ἀπό πολλούς – ἴσως ἀπό ἐκεῖ νά ἐπηρεάζεται καί ὁ Ἀλέξανδρος Φιλαδέλφειος) συναντοῦμε πολιτισμικές, ἀνθρωπολογικές καί φυσιογνωμιστικές παρατηρήσεις ὅπως ἡ ἀκόλουθη:

Αὐτό τοῦτο συνέβη καί τοῖς βυζαντινοῖς. Ἡ τοῦ σοφιστεῦσθαι ἕξις, ἀπό πατέρων εἰς υἱούς μεταδιδόμενη, διέφθειρεν ἀναμφίβολως παρ' αὐτοῖς ἡ ἐμείωσε τόν ἐγκεφαλικόν ὄγκον. Εἶπον ἀλλαγῆ ὅτι αἱ διαστάσεις τοῦ κρανίου δέν ἦσαν αἱ αὐταί πρό τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί μετ' αὐτήν [Βλ. Edg. Quinet, *La Création*]. Τό ἐσωτερικόν πνεῦμα, τό ἐδράζον ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ ἐγκεφάλῳ, ἀπαρνούμενον ἑαυτό, μειοῖ καί ἐξασθενίζει καί τοῦτον. Ἐν ταῖς ἰσχυαῖς ἐκείναις καί στεναῖς κεφαλαῖς τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων δέν διαβλέπετε τήν ἐσωτερικήν διαβρωτικήν ἐπενέργειαν τοῦ σοφίσματος καί τοῦ ψεύδους; Καί παραδέχομαι μὲν ὅτι εἰς τήν σμίκρυνσιν τῶν φυσιογνωμιῶν καί τήν ἀπεικόνισιν τῶν συμπεπαισμένων ἐκείνων μετώπων συνετέλεσεν ἐν μέρει καί ἡ τοῦ τεχνίτου ἀδεξιότης· ὅπως δὲ ὅμως προφανῶς καταφαίνεται ἐπίσης καί ἡ κληρονομική ἐπίδρασις τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος.³⁹

Ἄλλὰ καί ἐπικρίσεις ἀντεθνικές γιά τό «βυζαντινό πνεῦμα»:

Τί ἐστί βυζαντινόν πνεῦμα;

Ὅταν μία μοναχική κυβέρνησις ἔβλεπε μακρόθεν τό θαβάριον φῶς τῆς Μεταμορφώσεως, κατὰ τήν αἵρεσιν τῶν Βαλααμιτῶν [sic], καί δέν ἔβλεπεν ἐν ἑαυτῇ τό Κράτος ἀπειλούμενον ἔσωθεν καί ἔξωθεν, τήν πόλιν πολιορκουμένην, τόν λαόν ἐπτοημένον συναθροϊζόμενον ἐν ταῖς δημοσίαις πλατείαις, ἐνεπνέετο ὑπό τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος. [...] Ἐκουσία πάρωσις καί διαρκής διαστροφή τῶν πραγμάτων ἀποτελοῦσι τήν οὐσίαν τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος. Ἐκμηδενίζει τήν πατρίδα, διότι πῶς δύναται νά αἰσθανθῆ τις αὐτήν, ἀπορροφώμενος πάντοτε ὑπό καλογηρικῶν χιμαφῶν;⁴⁰

Εἶναι γνωστή ἡ ἀντιπάθεια πρός τό Βυζάντιο πού κληροδοτοῦν στή

³⁸ Μιά σχιγραφήση τῆς προσωπικότητος καί τῆς δράσεως τοῦ Ἐντγκάρ Κινέ, βλ. στό κεφάλαιο «Edgar Quinet (1803-1875): History, Nature and Religion», στή μελέτη τῆς Ceri Crossley, *French historians and romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*, Routledge, Λονδίνο 1993, σ. 139-182. Βλ. καί ὅσα καταγράφει ὁ Κατσαφῆς, ὁ.π., σ. 393-394, σύμφωνα μέ τόν ὅποιο ὁ Κινέ εἶναι γιά τόν Πολίτη τό «πρότυπο τοῦ μαχητῆ διανοομένου» καί τό «πολιτικό του πρότυπο».

³⁹ Ἐδγκάρ Κινέ, *Τό νεώτερον πνεῦμα*, μεταφρασθέν ὑπό Ν. Γ. Πολίτου, ἐκδίδεται ὑπό Γ. Γονίδου, τύποις «Ἐθνικοῦ Πνεύματος», Ἀθήνα 1876, σ. 81-82.

⁴⁰ Ὁ.π., σ. 107, 108.

Δύση ὁ εὐρωπαϊκός διαφωτισμός καί ἡ καθολική καί προτεσταντική προπαγάνδα, στήν περίπτωση ὅμως τοῦ Πολίτη ἡ ἀρνητική του στάση ἀπέναντι στό Βυζάντιο συνδέεται μέ τό ἐθνικό ἄγχος τῆς ἑλληνικῆς λογιόσυνης τοῦ 19ου αἰώνα, τήν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς συνέχειας. Ξέρουμε ὅτι τό ἐμβληματικό ἔργο τοῦ Πολίτη *Μελέτη ἐπί τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων* ὑποβλήθηκε στόν Ροδοκανάκειο διαγωνισμό τοῦ 1869 πού εἶχε ὡς θέμα τήν ἀπόδειξη τῆς συνέχειας. Ἐκεῖ ὁ Πολίτης, ἀκολουθώντας τή συλλογιστική τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Κούρτ Βάξμουτ (Curt Wachsmuth), ὑποστήριζε ὅτι στά νεοελληνικά ἔθιμα μπορεῖ κανεῖς νά βρεῖ, κάτω ἀπό τό χριστιανικό ἔνδυμα, ἴχνη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ βίου:

Διότι ὁ Ἑλληνικός λαός διετήρησε πολλαχοῦ τόν ἀρχαῖον ἑλληνικόν βίον ἐν τοῖς διαφόροις ἔθιμοις ἀνακαλύπτει τις μετ' ἐκπλήξεως ἴχνη ἀρχαίων ιδεῶν, ἀντιφάσκοντα ὅλως πρός τήν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν, ἥτις δέν ἠδυνήθη παντάπασι, καί τοι μεγάλας προσπάθειάς καταβαλοῦσα, νά ἐκρίζωση αὐτά. Αἱ παραδόσεις καί οἱ μῦθοι αὐτοῦ μᾶς ἀποδίδουσι τήν ἀρχαίαν ἑλληνικήν μυθολογίαν, δεισιδαίμονα ἐν τῇ ἀπλότητι αὐτῆς, καί μὴ μεταβαλοῦσαν, ὅπως παρά διαφόροις ἔθνεσιν, ἡ πολλά σπανίως, τās διαφόρους ἐθνικάς θεότητας εἰς καταχθόνια καί σατανικά πνεύματα.⁴¹

Στήν ἴδια μελέτη ἐπισημαίνει ὅτι τή διάσωση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ἀντιλήψεων στή νεοελληνική παράδοση μπορεῖ νά τή δεῖ κανεῖς κυρίως στήν περίπτωση τῶν ὑποδεέστερων θεοτήτων τοῦ ἀρχαίου δωδεκάθεου, ἐπειδή αὐτές δέν διώχτηκαν συστηματικά ἀπό τή χριστιανική θρησκεία ὅπως συνέβη μέ τίς κυρίαρχες θεότητες:

Τοῦ Ἑλληνικοῦ δωδεκαθέου, τῶν θεοτήτων δῆλον ὅτι τοῦ Ὀλύμπου, περί ὧν τά ποικιλώτερα καί πολυπληθέστερα ἐπλάσθησαν μυθολογήματα, σπουδαῖα διεσώθησαν ἴχνη. Ἄν δέ βλέπομεν πολὺ περισσότερές τās σωζόμενας παραδόσεις περί ὑποδεεστέρων θεοτήτων, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ χριστιανική θρησκεία, ἀκοπωτέραν τήν ἐξόντωνσιν αὐτῶν θεωρήσασα, δέν τās ἀπεκήρυξεν ἐντόνως, ἐν ᾧ καί σύνοδοι καί βασιλεῖς καί καλόγηροι, κατὰ τῶν μεγάλων θεοτήτων, οὓς ἔδραν τῆς πολυθεῖας εθεώρουν καί κατάρας καί ἀναθέματα μυρία ἐξετόξευσαν. Καί ὅμως ἐν μέσῳ τῆς καταδρομῆς, τοσούτων ἀναθεμάτων, ἡ λατρεία τῶν θεοτήτων τούτων περιεσώθη, ἂν οὐχί ὡς λατρεία, ὡς σκοτεινὴ ὅμως ἀνάμνησις παρελθούσης ἐποχῆς.⁴²

⁴¹ Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέτη ἐπί τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων*, τόμ. Α': *Νεοελληνική μυθολογία*, Ἀθήνα 1871, σ. 4.

⁴² Ὁ.π., σ. 37.

Μέ αὐτούς τούς ὄρους, θά πρέπει νά ἐξετάσουμε ἀπό μίαν ἄλλη ἀποψη ὄλο τό τιτάνιο ἐρευνητικό πρόγραμμα τοῦ Πολίτη σχετικά μέ τά ἦθη καί τά ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἰδεολογική καταβολή τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ προγράμματος εἶναι γνωστή.⁴³ Ἀρκοῦμαι στά ἀπαραίτητα: πρέπει νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ καταγωγή τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ ἀπό τόν ἀρχαῖο καί αὐτό θά ἐπιτευχθεῖ μέσω τῶν «ἐπιβιωμάτων» του στήν παρακαταθήκη τῆς λαϊκῆς παράδοσης (ἦθη, ἔθιμα, τοπικές παραδόσεις, παραμύθια, δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, ἀινίγματα κ.ἄ.). Πρός τά ἐκεῖ τόν κατευθύνουν καί οἱ Γερμανοί ἱστορικοί πού διαμορφώνουν τή σκέψη του (ἀλλά καί οἱ Γάλλοι διαφωτιστές καί μεταδιαφωτιστές). Ἡ ἐπιστημονική ἐργασία συνεπῶς εἶναι προσανατολισμένη πρός αὐτή τήν κατεύθυνση. Τό πρόβλημα ὅμως εἶναι ὅτι τά ἐπιβιώματα αὐτά εἶναι σκεπασμένα ἀπό ἐλαφρά ἢ βαριά καλύμματα, μέ ἀποτέλεσμα νά μὴν εἶναι ἄμεσα ὀρατά παρά μόνο ὕστερα ἀπό τήν κάθαρση πού ἐπιχειρεῖ ὁ εἰδικός ἐπιστήμονας. Καί τά καλύμματα πάνω στόν ἀρχαῖο μῦθο τά ἔχει ρίξει κυρίως ὁ βασικός του ἀντίπαλος, ὁ χριστιανισμός, κατά βάση στά χρόνια τοῦ πρώιμου Βυζαντίου. Τά σημεῖα στό ἔργο (τουλάχιστον τό πρώιμο) τοῦ Ν. Γ. Πολίτη πού μᾶς ὀδηγοῦν πρός αὐτή τήν ἐρμηνεία τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἐγχειρήματος εἶναι πάμπολλα. Περιορίζομαι ἐδῶ σέ ἕνα εὐγλωττο ἀπόσπασμα ἀπό μιά μελέτη του μέ τήν ὁποία, ὅπως θά δοῦμε, ὁ Παπαδιαμάντης συνομιλεῖ. Ἡ μελέτη του γιά τόν Ἅγιο Γεώργιο (1876) ξεκινᾷ ὡς ἑξῆς:

Ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί μετὰ τήν ἀναγνώρισιν αὐτοῦ ὡς θρησκείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, δέν ἐπετεύχθη εὐχερῶς οὐδ' ἄνευ ἀγῶνων καί παραχωρήσεων. Πᾶσα νέα θρησκεία δέν δύναται νά καταλάβῃ τήν θέσιν τῆς προηγηθείσης ἀποτόμως, προσκρούουσα δέ ἐπί τῶν ἐρείπιων ἐκεῖνης, πολλάκις κλονίζεται ἐπικινδύνως καί καταρρέει προτοῦ ριζωθῆ. Ἐπί αὐτοῦ τοῦ πέμπτου μετὰ Χριστόν αἰῶνος ἡ τύχη τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦν ἀμφίβολος ἔτι· ἔδει οὐ μόνον νά παλαίῃ κατά τοῦ κατακλύσαντος τότε τά πνεύματα φιλοσοφικοῦ μυστικισμοῦ τῶν Γνωστικῶν καί τῶν Νεοπλατωνικῶν, καί νά καταπνίξῃ τά σπέρματα τῶν καμπληθῶν δογματικῶν αἱρέσεων, αἵτινες ἐνωρίς ἀναφεῖσαι διήρουν

⁴³ Βλ. τήν ἐμβληματική μελέτη τῆς Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Ἡ θεωρία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας. Κριτική ἀνάλυση, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας – Σχολή Μωραΐτη, Ἀθήνα 1978.

ἐσωτερικῶς καί ἐξησθένουν αὐτόν, ἀλλά καί νά καταστρέψῃ πᾶν λείψανον τῆς ἀρχαίας πολυθείας, εἰς ἣν μετ' ἐπιμονῆς ἐνέμενεν ὁ λαός, καί πρό πάντων οἱ ἀγρόται. Διότι εἰς αὐτούς ἐφαίνετο ἀκατάληπτόν τι καί κενότροπον ἢ νέα θρησκεία, ἀντικαθιστώσα δι' ἀγνώστου κόσμου μεταφυσικῶν ἰδεῶν καί ἀφηρημένων τύπων τήν προσω[πο]ποίησιν τῆς φύσεως, ἐφ' ἧς ἐβασίζετο ἡ πολύπλοκος καί πλουσία μυθολογία αὐτῶν, καί τήν πομπώδη καί εὐθυμον ἐξωτερικὴν αὐτῶν λατρείαν. Αἱ σύνοδοι καί οἱ χριστιανοὶ ἱεράρχαι, κατιδόντες τό ἀνέφικτον τῆς καθαρᾶς καί ἀμιγροῦς εἰσαγωγῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἠνέχθησαν τήν διατήρησιν τῶν ἐκ τῆς πολυθείας ἐκπηγάζουσων παραδόσεων καί προλήψεων, φροντίσαντες μόνον νά περιβάλωσιν αὐτάς διὰ χριστιανικοῦ καλύμματος. Μετὰ τήν ἐδραΐωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ ἐκκλησία ἐδοκίμασε καί πάλιν νά ἀποσκορακίσῃ ὡς ἐκφύλους καί ἀσεβεῖς αὐτάς, ἀλλ' αἱ προσπάθειαι τῆς ἀπέβησαν τό πλεῖστον ἄγονοι, δι' ὅσας πρό πάντων ἐκ τε τῆς πολυχρονίου διατηρήσεώς των καί ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ λαοῦ κατέστησαν συμφυεῖς αὐτῶ. Οὕτω δέ περισώθησαν μέχρις ἡμῶν πλεῖστοι μῦθοι καί ἔθιμα τῆς ἀρχαίας θρησκείας, τά μὲν μικρὸν παρηλλαγμένα καί εὐχερῶς διαγνωσκόμενα, τά δέ ἀμυδρά μόνον ὑποκρύπτοντα ἴχνη τῆς παλαιᾶς αὐτῶν καταγωγῆς.

Ἰπὸ τήν ἐποψιν ταύτην ἀρκοῦντως περιέργος εἶναι ἡ ἐξέτασις τῶν συναξαρίων, ἐν οἷς ἐναποταμιεύθησαν πολλαὶ μυθολογικαὶ παραδόσεις, ἐπὶ τό χριστιανικώτερον μεταπλασθεῖσαι.⁴⁴

Καί μέ αὐτή τήν εἰσαγωγή καταλήγει στό νά ἀποδείξει ὅτι ἡ παράδοση τοῦ τροπαιοφόρου μεγαλομάρτυρα Γεωργίου ἀποτελεῖ ἐπιβίωμα τοῦ μῦθου τοῦ Περσέα (ἀλλά καί τοῦ Ἡρακλῆ):

Ἐν τῷ ἁγίῳ Γεωργίῳ ἀποτυποῦται τό ἰδανικόν τοῦ ἀρχαίου ἥρωος, καί ἐν τῷ βίῳ καί τοῖς ἄθλοις αὐτοῦ ἀνευρίσκομεν τά χαρακτηριστικὰ πολλῶν ἡμῶν τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας. [...] Ὁ μῦθος οὗτος προφανῶς εἶναι ὅμοιος πρός τόν ἀρχαῖον τοῦ Περσέως, ἐλευθερώσαντος τήν πρός βορᾶν τοῦ κήτους ἐκτεθειμένην Ἀνδρομέδαν καί πρός τόν ἐκ τούτου ἴσως μεταπλασθέντα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἡσιόνης ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους. Οἱ τοιοῦτοι μῦθοι κοινότατοι κατά τήν ἀρχαιότητα καί πολλάς παραλλαγὰς κατά τόπους ὑποστάντες, ἦτο ἀδύνατον νά μὴ διατηρηθῶσι μέχρις ἡμῶν, ἀφοῦ διετηρήθησαν τοσοῦτοι ἄλλοι, ὀλιγώτε-

⁴⁴ Ν. Γ. Πολίτης, «Ἅγιος Γεώργιος», περ. Ἑστία, τόμ. 1, τχ. 17, 25.4.1876, σ. 268. Πρώτη μορφή αὐτῆς τῆς μελέτης μέ τόν τίτλο «Νεοελληνικὴ μυθολογία. Περσεὺς καί Ἅγιος Γεώργιος» εἶχε δημοσιευθεῖ στό Ἀττικόν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1872, σ. 174-193.

ρον διαδεδομένοι και τοπικόν μάλλον χαρακτήρα φέροντες. Ὁ τρόπος δέ μέ τόν ὁποῖον οἱ βυζαντινοί συγγραφεῖς, ὁ Γεώργιος Κωδινός ἰδίως, περιγράφουσιν εἰκόνας τοῦ Περσέως καί τῆς Ἀνδρομέδης, καί τήν ἱστορίαν αὐτῶν ἀφηγοῦνται, καταδεικνύει οὕτως εἰπεῖν τήν ἄλυσιν τήν συνέχουσαν τόν ἑλληνικόν τοῦ Περσέως καί τόν χριστιανικόν τοῦ ἀγίου Γεωργίου μύθον.⁴⁵

Ἄρα, τό χριστιανικό (καί βυζαντινό) «κάλυμμα» θέλει νά ἀνασηκώσῃ ὁ Ν. Γ. Πολίτης γιά νά ἀποκαλυφθεῖ ἀγνός καί καθαρός ὁ ἀρχαῖος μύθος. Καί αὐτή ἡ συλλογιστική χαρακτηρίζει ἀρκετές ἐργασίες του, τίς ὁποῖες στέλνει στήν *Ἑστία* κατά τά χρόνια τῶν σπουδῶν του στή Γερμανία (1876-1880). Σέ ἐργασία του γιά τόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Πρόδρομο καί τόν ἑορτασμό του στίς φωτιές τοῦ Κλήδωνα στίς 24 Ἰουνίου, ἐπιχειρεῖ καί πάλι νά ἀποδείξει τήν ἀρχαιοελληνική καταγωγή τοῦ ἐθίμου, τονίζοντας τήν ἀδυναμία τῶν Βυζαντινῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν νά τό ἐξαλείψουν:

Παρά τοῖς Βυζαντίοις φαίνεται ὅτι ἦσαν μεγάλως διαδεδομένα αἱ τοιαῦται τελεταί, καί διά τοῦτο ἀπηγόρευσεν αὐτάς, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος, ἡ ἐν Τρούλλῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕκτη οἰκουμένη ἰκονοδοξία (680 μ.Χ.).⁴⁶

Σέ ἄλλη πάλι ἐργασία τῆς ἴδιας περιόδου συνδέει τή λατρεία τοῦ προφήτη Ἡλία μέ «τόν ἀρχαῖον τρόπον τῆς λατρείας τῶν ἡλιακῶν θεοτήτων».⁴⁷

Ὅλη αὐτή τήν ἀναζήτηση τοῦ Ν. Γ. Πολίτη θά πρέπει νά τή δοῦμε καί μέσα στό ἰδεολογικό πλαίσιο πού περιγράφει ὁ ἀνιψιός του καί ἀγαπημένος του μαθητής Γιάννης Ἀποστολάκης. Σύμφωνα μέ αὐτόν, ὁ θεῖος του ἕνα ἰδανικό εἶχε, τήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Αὐτή ἀναζητοῦσε καί αὐτή ἐπιδίωκε νά ἀναδείξει μέσω τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τά «περιλείμματα» αὐτῆς ἔψαχνε νά βρεῖ στή νεότερη Ἑλλάδα. Γράφει ὁ Ἀποστολάκης στό γνωστό πορτραῖτο τοῦ Πολίτη:

Ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου βίου, πού μέ τή θέση του στό Πανεπιστήμιο καί μέ τό χρέος του σ' αὐτή γινότανε τώρα ἀπό τόν Πολίτη μ' ὅλη τήν

⁴⁵ Ν. Γ. Πολίτης, «Ἅγιος Γεώργιος», ὁ.π., σ. 269, 270.

⁴⁶ Ν. Γ. Π., «Ἡ ἐορτή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου», περ. *Ἑστία*, τόμ. 1, τχ. 26, 27.6.1876, σ. 414.

⁴⁷ Ν. Γ. Πολίτης, «Ὁ Ἅγιος Ἡλίας», περ. *Ἑστία*, τόμ. 1, τχ. 29, 18.7.1876, σ. 461.

καρδιά του, ζωντάνευε ὁλοένα καί περισσότερο στό νοῦ του τό ἰδανικό του — τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἔτσι πού νά γίνη αὐτό καί ὁ πραγματικός ὁδηγός τῆς ζωῆς του. Τό ἰδανικό τοῦ ἐλευθέρου πολίτη σ' ἐλεύθερη πολιτεία, πού μᾶς παρουσιάζει ἡ ζωὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἔγινε καί δικό του, ἡ ψυχική ἀνδρεία ἦτανε γι' αὐτόν ἡ ἀνώτερη ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου ὅπως καί γιά τόν ἀρχαῖο. Ἔτσι οἱ ἀγωνιστές τοῦ 21 γιά τήν ψυχὴ τοῦ Πολίτη ἐνώθησαν ἀξεδιάλυτα μέ τίς μεγάλες μορφές τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Πολλές πράξεις του, πολλές γνώμες του γιά τόν πολιτικό μας βίο θρίσκουν τήν ἐξήγηση στό ἰδανικό τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας, πού κυρίεψε ἀλάκερο τό εἶναι τοῦ Πολίτη.⁴⁸

Καί ὁ νεότερος μελετητῆς τῆς προσωπικότητος καί τῆς πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς ταυτότητος τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, ὁ Δημήτρης Κατσαρῆς, σέ παρόμοιο πόρισμα καταλήγει, παρά τίς ἐπιμέρους ἀντιρρήσεις του ἀπέναντι σέ κρίσεις τοῦ Ἀποστολάκη:

Ἔτσι, στό ἀρχετυπικό πολιτειακό ὄραμα τοῦ Πολίτη συνοικοῦν ἀρμονικά μέ ὅλα τά ἐπέμμενα ἰδεολογικά πιστεύματα ὀρισμένα δόγματα συστατικά στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τά ὁποῖα θεωροῦσε ὡς παραδειγματικὴ πολιτικὴ ὕλη γιά τή διαρκῶς μετασχηματιζόμενη νεοελληνικὴ κοινωνία. Τό ἀρρενωπὸ πρότυπο διαπαιδαγωγῆσης τῶν ἀρχαίων ἐφήβων, ἡ ἐνθερμη φιλοπατρία, ἡ θεατρικὴ ἀγωγή, ἡ μουσικὴ καλλιέργεια, ἡ ρητορικὴ ἐξάσκηση, ἡ ἀθλητικὴ γύμναση, ἡ πνευματικὴ ἀμίλλα, ἡ φυσιολογία, ἡ καλλιέργεια τῆς φιλοσοφίας, οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες ἀποτελοῦν μερικὰ μόνο ἀπὸ τά γνωρίσματα τῆς ἀρχαίας ζωῆς, τά ὁποῖα προέκρινε ὡς ἄξια καί ἱκανὰ νά μεταφυτευθοῦν μέ τίς ἀναγκαῖες προσαρμογές στό νεοελληνικό κοινωνικό σῶμα.⁴⁹

Ὁ Ἀποστολάκης ὅμως μᾶς προσπορίζει καί μιά μαρτυρία πολὺ ἐνδιαφέρουσα γιά τήν ἔρευνα πού ἐπιχειρῶ ἐδῶ. Παρατηρεῖ ὅτι ὁ Πολίτης, σέ ὠριμη καί κατασταλαγμένη φάση, δηλώνει «καί τήν θρησκείαν Ἑλλην», ἕνα εἶδος νεοεθνικοῦ ἢ νεοπαγανιστοῦ. Τῆ μαρτυρία αὐτὴ ὁ Ἀποστολάκης τήν ἐντοπίζει σέ μιά ἐπιστολὴ τοῦ Πολίτη πρὸς τόν Γερμανὸ φίλο του Βίλχελμ Χ. Ρόσσερ (Wilhelm H. Roscher, 1845-1923), μελετητῆ τῆς ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς μυθολογίας. Ἡ ἐπιστολὴ γράφεται στά 1901, ὅταν καί οἱ δύο ἄνδρες εἶναι πληγωμένοι ἀπὸ τήν ἀπώλεια τῶν παιδιῶν τους (ὁ Πολίτης ἔχει χάσει τήν

⁴⁸ Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, *Τὰ δημοτικὰ τραγούδια*, μέρος Α': *Οἱ συλλογές*, Ἀθήνα 1929, σ. 311.

⁴⁹ Δ. Κατσαρῆς, ὁ.π., σ. 268-269.

οκτάχρονη κόρη του Ίσμήνη), καί τήν παραθέτω ἐδῶ ὅπως μᾶς τήν παραδίδει ὁ Ἀποστολάκης:

«Ἡ ἡμετέρα θρησκεία» γράφει ὁ Πολίτης στό γράμμα του «λέγεται μέν Χριστιανική, ἀλλά κατά βάθος διετήρησε πολύ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας. Αὐτός ὁ πολύς ὄχλος ἔχει ἀντιληψιν περί τῶν μετά θάνατον μάλιστα οὐχί διάφορον ἐν τοῖς κυριωτάτοις τῆς τῶν ἀρχαίων, τά δέ χριστιανικά στοιχεῖα τοσοῦτον συνεφύρησαν μετά τῶν ἀρχαίων ἐθνικῶν, ὥστε παντελῶς δυσδιάγνωστα κατέστησαν· καί ἡ ἐκκλησία αὐτή ἠναγκάσθη νά παραδεχθῆ ἐν ταῖς δεήσεσι ὑπέρ τῶν τεθνεώτων καί ἐν ταῖς ἐξωτερικαῖς τελεταῖς ὑπέρ τούτων, πολλά τῆς παλαιᾶς λατρείας τῶν κατοικομένων. Τραφεῖς δ' ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας ἐν τοιαύταις δοξασταῖς, ζῶν ἐν μέσῳ τῆς αὐτῆς φύσεως καί τῶν περιλειμμάτων τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος, καθοσιώσας τόν βίον εἰς τήν μελέτην τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὁμολογῶ ὑμῖν ὅτι καί ἐξ ἀγάπης καί ἐκ πεποιθήσεως εἶμαι καί τήν θρησκείαν Ἑλληνικήν καί πρεσβεύω ὅτι τελειοτάτη θρησκεία εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ καλοῦ καί τῆς φύσεως καί ὅτι ἐν μόνῃ τῇ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων λατρεία ἔχομεν τόν ἀριώτατον τύπον τοιαύτης θρησκείας» καί λίγο παρακάτω στό ἴδιο γράμμα «Ὅθεν καί τήν μνήμην τοῦ ἡμετέρου τέκνου ἔχομεν κατά τρόπον ὁμολογόν. Ἐν γωνίᾳ τοῦ οἴκου ἡμῶν ἐσχηματίσαμεν εἶδος τι ναϊδίου, ἐν ᾧ ἀπεθέσαμεν τά παιδικά ἀθύρματα καί ἄλλα ἐνθύμια αὐτοῦ· καί κοσμοῦμεν τοῦτο καθ' ἐκάστην διά νεοδρέπτων ἀνθέων [...]. Λέγεται ἰλαρά καί φαιδρά ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλ' ὅμως ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐτίμα τούς νεκρούς, καίτοι κατ' ἐπίφασιν ἐνδεικνύει ἡρεμίαν καί γαλήνην, νομίζω ὅτι ἐνέκρυπτε πολλήν τήν ὀδύνην, ἀναξαινῶν ἐκάστοτε τάς πληγάς. Τό δέ πάντων μέγιστον μή παρέχων τήν παραμυθίαν ἐκείνην, ἣν ἡ Χριστιανική θρησκεία ἐπιδαψιλεύει. Εὐτυχεῖς ὅσοι δύνανται ἐκ τῆς πίστεως αὐτῆς ν' ἀρυσθῶσι λήθην τῶν δεινῶν καί ἐλπίδας αἰσιωτέρου μέλλοντος.»⁵⁰

Καί σέ ἄλλο σημεῖο, ἀπευθυνόμενος πρός τόν ἐπίσης πληγωμένο Γερμανό πατέρα:

Ὁ χρόνος καί αἱ θρησκευτικά ἐλπίδες ἄς ἐπουλώσωσιν ἐν ὑμῖν τό δεινόν τραῦμα καί ἀποδώσουσιν ὑμῖν τήν ψυχικήν γαλήνην. Ἄλλ' ἡμεῖς δυστυ-

⁵⁰ Γ. Μ. Ἀποστολάκης, ὁ.π., σ. 312. Βλ. καί ὅσα γράφει ὁ Κατσαρῆς, ὁ.π., σ. 293-296. Ὁ Πολίτης εἶχε ὑμνήσει τήν ἀρχαία ἑλληνική θρησκεία καί στόν *Λόγο[ν] εἰσιτήριο[ν]* εἰς τό μάθημα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Αἰῶνος, Ἀθήνα 1882· στήν ἴδια μελέτη ἐπίσης ἐξαπολεῖ μύδρους ἐναντίον τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων γιά τίς ἀνακριβεῖς τους γύρω ἀπό τούς ἀρχαίους ἑλληνικούς μύθους.

χῶς ἐκ μόνου τοῦ χρόνου προσδοκῶμεν τήν παραμυθίαν, ἐστερημένοι ὄντες τῆς ἐκ θρησκείας ἀρωγῆς καί κωφοί τῆς παρηγορίας, ἦν ἐνσταλάξουσιν εἰς τάς ψυχάς ἀναγνώσματα ἐκ τῆς Βίβλου καί τῆς ὠραίας συγγραφῆς τοῦ Hilly περί εὐτυχίας.⁵¹

Μέ αὐτά ὡς δεδομένα —γιά νά ξαναγυρίσουμε στόν Παπαδιαμάντη—, ὁ Ν. Γ. Πολίτης πληροῖ ὅλες τίς προϋποθέσεις γιά νά εἶναι ὁ «σοφός ἐπικριτής». Γιά τόν χαρακτηρισμό τοῦ Πολίτη ὡς «σοφοῦ», δέν χρειάζεται νά ἐπιχειρηματολογήσει πολύ κανεῖς: εἶναι τό σταθερό ἐπίθετο πού τόν συνοδεύει ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐπιστημονικῆς του σταδιοδρομίας, καί μέ αὐτό ξεκινᾷ ἡ ὑμνητική ὀφειλή τοῦ Παλαμᾶ στό γνωστό ἀπόσπασμα ἀπό τό ποίημά του «Οἱ πατέρες». Τό παραθέτω ἐδῶ, γιατί πλέον, μέ ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω, φωτίζεται κάπως διαφορετικά:

Χαῖρε, ὁ Πολίτης, ὁ Σοφός! —Ἡ αὐγή ροδογελοῦσε, στ' ἀραχιασμένο, στό κλειστό παλάτι βαρῦς ὕπνος τό γέρο καταχώνιαζε τό βασιλιά, τό Μῦθο, καί γύρω του νυχτερευτές καί λιβανίστρες γύρω θρησκεῖες, λατρεῖες· καί οἱ βωμοί λογῆς καί σά σβυσμένοι. Καί τά πορτοπαράθυρα τοῦ παλατιοῦ τ' ἀνοίγεις καί μπάζεις μέσα τῆς ζωῆς τό φῶς καί τόν ἀέρα, καί λές τοῦ Μῦθου: —Ἐύπνησε! —Καί λές τοῦ ρήγα: —Μῖλα, ξύπνα, καί νά ἡ Παράδοση καί νά ἡ νεραίδα· μῖλα! — Καί ξεσκεπάζεις τῆς κρυφῆς λιγόλογης Παρομίας τ' ἀγαλματένιο πρόσωπο, νόημα, φωνή τῆς δίνεις. Καί τῆς καρδιάς μας τήν καρδιά μᾶς δείχνεις, τό Τραγοῦδι τ' ὀλόδροσο, τό πιό ὁμορφο ρηγγόπουλο, καί κρᾶζεις: —Ἀκοῦστε το πῶς κελαιδεῖ καί δέστε το πῶς πάει! —⁵²

⁵¹ Τό ἀπόσπασμα στόν Κατσαρῆ, ὁ.π., σ. 294-295.

⁵² Κωστής Παλαμᾶς, *Βωμοί*, Ἀθήνα 1915 (=Ἀπαντα, τόμ. 7, σ. 23, στίχ. 41-44). «Σοφὸ μυθολόγο» τόν ἀποκαλεῖ καί ὁ αὐστηρά κρινόμενος ἀπό αὐτόν ἐκπαιδευτικός Μιλτιάδης Βρατσάνος (*Νέα Ἐφημερίς*, 18.7.1884). Εἶδαμε παραπάνω (σημ. 21) ὅτι οἱ Σουρῆς καί Δροσίνης τό 1890 τόν χαιρετίζουν ὡς «σοφὸ ἀρχιεοδίφη». «Σοφὸ κριτή» τόν ἀποκαλεῖ στά 1894-1895 ὁ πανεπιστημιακὸς καθηγητῆς Κ. Μ. Μητσόπουλος, ἓνας ἀκόμη δυσαρεστημένος μέ τόν Πολίτη, ἐπειδὴ τοῦ ἀπέρριψε τό προτεινόμενο σχολικὸ ἐγχειρίδιο Γεωγραφίας (Κ. Μ. Μητσόπουλος, *Οἱ κύριοι Ν. Γ. Πολίτης καί Σ. Π. Λάμπρος ὡς κριταί τῆς Γεωγραφίας μου ἐν τῷ διαγωνισμῷ τοῦ ἔτους 1894*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ, Ἀθήνα 1895, σ. 51, 53 καί 56). Γιά τή διαμάχη βλ. ἀναλυτικά Δ. Κατσαρῆς, ὁ.π., σ. 327-334. «Σοφὸ καθηγητῆ» τόν ἀποκαλεῖ καί ὁ Κ.

‘Αλλά, βέβαια, μᾶς χρειάζονται περισσότερα στοιχεῖα γιά τίς σχέσεις Ν. Γ. Πολίτη καί Παπαδιαμάντη, γιά τίς ὁποῖες ὡς πρόσφατα διαθέταμε ἐλάχιστες πληροφορίες.

Ἡ Σοφία Μπόρα ἐπισήμανε, ὀρθά, στή διατριβή της ὅτι ἓνα ἀπό τά διακεῖμενα τῆς Γυφτοπούλας, εἰδικά στήν ἐγκλιωτισμένη ἀφήρησή τῆς σχέσης τοῦ Ἀνίβα Βελμίννη καί τῆς Γοργόνας (Ἄπαντα 1. 602-608, ἰδ. 603), εἶναι καί ἡ μελέτη τοῦ Πολίτη «Νεοελληνική Μυθολογία. Ἐνάλιοι δαίμονες. Γοργόνα» (1878), καί ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης τόν Πολίτη ὑπονοεῖ ὅταν στό ἴδιο ἔργο ζητᾶ συγγνώμη «παρά τῶν ἐγκρατῶν τῆς ἀρχαίας καί νεωτέρας μυθολογίας» γιά τά ὅσα περιπαικτικά γράφει γιά τίς Ἀμαδρυάδες καί τίς μυθολογικές νύμφες (Ἄπαντα 1.498).⁵³

Σίγουρα ἐπίσης ἡ μελέτη τοῦ Πολίτη γιά τόν Ἅγιο Γεώργιο, πού εἶδαμε παραπάνω, ὑπονοεῖται σέ κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη γιά τή γιορτή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, δημοσιευμένο στήν Ἀκρόπολι, στίς 23.4.1892. Ὁ Παπαδιαμάντης ἐκεῖ, ὄχι πιά περιπαικτικά ἀλλά πολύ σοβαρά (ὀργισμένα, θά ἔλεγα), γράφει:

Κ' ἐμένα, Ἄι μ' Γιώργη μ' (ἐπίτρεψόν μοι νά σ' ἐπικαλεσθῶ μέ πλεονασμούς καί μέ ἀποκοπᾶς ὡς νησιώτης ἐκ τῆς βορειανατολικῆς Ἑλλάδος), νά μου συγχωρήσης τήν ἀνάμειξιν ταύτην τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ βεβήλου, τήν συνθηκολογίαν ταύτην, τόν νεωτερισμόν τοῦτον, ἀφοῦ οἱ σημερινοί Ἑλληγές σου, οἱ ἀπόγονοι ἐκείνων οὐς τσακίς εὐηργέτησας,

Βάρκαλης, *Φιλολογικά ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1981, σ. 85. Καί ὁ Ξενόπουλος συνοψίζει σέ ἐπιμνημόσυνο ἀρθρο του («Χαῖρε, ὁ Πολίτης», περ. *Ἡ Διάπλασις τῶν Παιδῶν*, τόμ. 28, τχ. 8, 23.1.1921, σ. 60): «Ὁ Σοφός... Πολλοῦς τοὺς εἶπαν σοφοῦς, σάν τόν Πολίτη ὅμως δέν ἦταν κι ἄλλος» (βλ. καί Δ. Κατσαρῆς, ὅ.π., σ. 264).

⁵³ Σ. Μπόρα, ὅ.π., σ. 141-142. Ἡ μελέτη τοῦ Πολίτη δημοσιεύθηκε ἀρχικά στόν *Παρνασσό*, τόμ. 2, ἀρ. 4, Ἀπρίλιος 1878, σ. 259-275, καί αὐτοτελῶς τόν ἴδιο χρόνο μέ τόν τίτλο *Ὁ περί τῶν Γοργωνῶν μῦθος παρά τῶ Ἑλληνικῶ λαῶ*. Τήν πάλη τοῦ Παπαδιαμάντη μέ τοὺς ἀρχαιολάτρεις καί βυζαντινομάχους στή *Γυφτοπούλα*, τήν εἶχε ἐπισημάνει πολύ νωρίς ὁ Φῶτος Πολίτης στό σημαντικό ἀφιέρωμα τῆς ἐφ. *Πολιτεία*, 13.9.1925. Ἐκεῖ ὁ Φ. Πολίτης («Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ὁ λογοτέχνης») τόνιζε: «Πρός τήν Πόλιν τῶν ἐθνικῶν ὀνείρων ἀποβλέπει διά τῆς συγγραφῆς του ὁ λογοτέχνης. Θέλει νά θερμάνῃ τό ἰδεῶδες, πού ἀρχίζει νά ξεψυχᾷ εἰς τᾶς συνειδήσεις τῶν συγχρόνων του, τῶν ὁποίων οἱ ἄριστοι τρέπονται πρὸς ἄκαιρον λατρείαν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ θαύματος. Καί προσωποποιεῖ τήν ἀφρημένην σκέψην του εἰς δύο συμβολικά πλάσματα, ἀλλά καί ζωντανά ὄντα: τόν Γεμιστόν καί τήν Ἀμιά, τήν γυφτοπούλαν». Βλ., τώρα, καί τή χρήσιμη μελέτη τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Ὁ ἄγνος ἔρωτας ἢ desinit in piscem», *Ἀποσπινθηρίζοντας*, ὅ.π., σ. 15-42.

ἀν τολμήσω νά μεταγράψω ἐνταῦθα ἐκ τῶν αὐθεντικῶν βιβλίων τοὺς ὑπερανθρώπους ἀγῶνας, τὰ μακρὰ βασανιστήρια ὅσα ὑπέστης, σταγόνα πρὸς σταγόνα σπείσας εἰς τόν Σωτῆρα Χριστόν τό πολῦτιμον αἱμᾶ σου, εἶναι ἱκανοί νά κατακραυγᾶσῶσι λέγοντες: «Τί παραμύθια μᾶς διηγεῖται αὐτός!» Καί οἱ σοφοὶ ἐξ αὐτῶν δέν τό ἔχουν διά τίποτε νά εἶπουν ὅτι εἶσαι ὁ Περσεύς ἢ ὁ Ἡρακλῆς μετημφιεσμένος! Καί οἱ ἐκλεκτοὶ ἐν αὐτοῖς μόνον διά χειρονομίας ἢ διά νεύματος θά συγκαταβῶσι νά διαμαρτυρηθῶσι κατά τῶν «ἀναχρονισμῶν» τούτων.⁵⁴

Ἄξιζε ἐδῶ νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ πρόταση τοῦ Πολίτη γιά τή γενεαλογία τῆς παράδοσης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐδραιώθηκε σέ πολλοὺς ἄλλους τῆς γενιάς του, ὅπως δείχνει ἡ μεταγενέστερη ἀναφορά τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος μέ ἀφορμὴ τῆ γιορτῆ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου γράφει τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1922:

Ἄλλὰ παραλλήλως πρὸς τοὺς παθητικούς τούτους ἥρωας τῆς ἀγιοσύνης ὁ χριστιανισμὸς ἠναγκάσθη νά ἀναγνωρίσῃ τοὺς ἥρωας τῆς ἐνεργοῦ ἀγιοσύνης, τοὺς ἀθλοφόρους καί τροπαιοφόρους πατέρας, τοὺς στρατηλάτας καί τοὺς ἱππότεας· πρόσωπα περισσότερο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πολυθείας καί μέ ὅλας τιν τᾶς ἰουδαϊκᾶς προσωπίδας καί μέ ὅλην τιν τὴν μεταμφίεσιν συμφώνως πρὸς τᾶς ἀπαιτήσεις τῆς νέας θρησκείας. Ὁ Πολίτης εἰς μίαν ἀπό τᾶς πολυτίμους λαογνωστικᾶς μονογραφίας του ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴν εἰς τό ἀρκούντως περιέργον τῆς ἐξετάσεως τῶν συναξαρίων, ἐκείνων ὅπου ἀπεταμιεύθησαν μυθολογικαὶ παραδόσεις μεταπλασθεῖσαι ἐπὶ τό χριστιανικότερον. Μεταξὺ τῶν παραδόσεων τούτων προέχει ἡ παράδοσις περὶ τοῦ διφυοῦς ἀγίου, ὅστις ὀνομάζεται ἄλλοτε μὲν Ἅγιος Γεώργιος, ἄλλοτε δέ Ἅγιος Δημήτριος. Καί οἱ δύο ἐκ τῆς αὐτῆς εἰδωλολάτριάδος πηγῆς ἀναβλύσαντες, ἀπεσχίσθησαν προΐοντος τοῦ χρόνου, εἰς τοὺς δύο τροπαιοφόρους δρακοντοκτόνους καί τροπαιούχους ἥρωας. Εἰς τοὺς ἀποτυπῶνται καθαρώτερον τό ἰδεῶδες τοῦ ἀρχαίου ἡμίθεου. Ἡ, ἀκριβέστερον, χαρακτηριστικὰ ἡμιθέων τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας συγκεντρῶνται καί συμβολίζονται εἰς τᾶς ὄψεις καί εἰς τοὺς θίους ἀμφοτέρων. [...] Οἱ μύσται τῆς συγκριτικῆς μυθολογίας ἀνευρίσκουσιν πολλὰ σημεῖα ὁμοιότητος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου πρὸς τόν Περσέα, τόν πάγκραλον λυτρωτὴν τῆς Ἀνδρομέδας, πρὸς τόν Ἡρακλῆ, τόν ἥρωα τῶν ἡρώων, καί πρὸς τόν δαμαστήν τοῦ Πηγάσου, τόν Βελλερεφόντην [...].⁵⁵

⁵⁴ «Ἄι μου Γιώργη! (Ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῆς ΚΓ' Ἀπριλίου)», ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 23.4.1892 (=Ἄπαντα, 5. 191).

⁵⁵ W, «Ἅγιος Γεώργιος», ἐφ. *Ἐμπρός*, 23.4.1922. Γιά τὴ στάση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στόν Παπαδιαμάντη βλ. τὴ συνόψιση τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Πα-

Ὁ Παπαδιαμάντης ὁμως καί ὁ Πολίτης βρίσκονται σέ διαμετρικά ἀντίθετη θέση καί ὡς πρός τή στάση τους ἀπέναντι στήν πέτρα τοῦ σκανδάλου, τόν Ἰουλιανό τόν Παραβάτη. Δέν μπορούμε νά ξέρουμε πόσο ὁ Παπαδιαμάντης παρακολούθησε τήν ἀρθρογραφία τοῦ Πολίτη, εἰδικά κατά τά νεανικά του χρόνια, ἀλλά ἔχει ιδιαίτερη ἀξία νά ξέρουμε ὅτι ὁ Πολίτης, σέ νεανικό δημοσίευμά του στήν «ἐλευθερίων καί ριζοσπαστικῶν ἀρχῶν» ἐφ. Αὔρα (Καλαμάτα 1869), ἐκφράζεται ἀπερίφραστα ἐπαινετικά γιά τόν «ἀποστάτη» Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Ἐκεῖ, σέ μιά συνολική καταδίκη τοῦ (ἀντεθνικοῦ) βυζαντινοῦ πνεύματος (πού, ὅπως εἶδαμε, ἔλκει τήν καταγωγή του ἀπό τόν Διαφωτισμό καί τόν Ἐντγκάρ Κινέ), ἐπαινεῖ τόν Ἰουλιανό γιά τή σωτήρια πρός τό βασίλειο δράση του καί γιά τή φωτισμένη στροφή του πρός τήν ἀναγέννηση τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, καί μυκτηρίζει τόν ἀναθεματισμό του ἀπό τόν χριστιανικό κόσμο:

Ἄλλ' ὅταν ἦλθεν ὁ καιρός καθ' ὃν τά ὄνερα τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἐπραγματοποιήθησαν καί [ὁ] Κωνσταντῖνος ὁ Α' ἀνεκήρυξε τόν χριστιανισμόν ὡς θρησκείαν τοῦ κράτους, τά πράγματα ἔλαβον ἄλλοίαν παρά τήν προσδοκωμένην φάσιν. Ἀμέσως τό ἱερατεῖον ἐζήτησεν ἀτέλειαν, ἦντινα καί ἀπήλαυσε, μέσον καταθρόνων ὅπως τά πλεῖστα τῶν ἰδιωτικῶν κτημάτων κληροδοτηθῶσιν αὐτῷ, καί ἤρχισε μετὰ λύσσης θεολογικῆς διαμάχας. Πάντες δέ κεχηγότες ἀπέβλεπον εἰς τό τί ὁ Ἄρειος ἐξηρεύετο ἢ τί οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ ἀντέταττον, περὶ δέ τῆς πολιτείας οὐδενί ἐμελλεν ὥστε τά τοῦ κράτους ἄνω ποταμῶν ἐχώρουν. Τήν αὐτήν τακτικὴν ἠκολούθησαν πιστῶς καί οἱ ἐπόμενοι Αὐτοκράτορες. Μόνος ὁ Αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς ἀπεπειράθη ὅπως παντοίως τρόποις καθησυχάσῃ τό βασίλειον, ὅπερ πρό πολλοῦ ἤδη κατήνησε παλαιότερα θρησκευτικῶν διενέξεων, ἀλλ' ὁ Αὐτοκράτωρ οὗτος ἐν τῷ ὁποῖῳ ἀνεγεννήθη ὁ ἔρωσ τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας καί φιλολογίας καί ὅστις νικηφόρα ἔφερεν καί

παδιαμαντικά τοῦ Παλαμᾶ», Ἀποσπινθηρίζοντας, ὁ.π., σ. 63-75, ἀλλά τώρα νομίζω ὅτι πρέπει νά τήν ξαναδοῦμε στή συνθετότητά της. Ἐκεῖνο πού ἀξίζει νά μελετηθεῖ συστηματικότερα καί συνθετικότερα εἶναι ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε τό κήρυγμα τοῦ Ν. Γ. Πολίτη σέ ἐκπροσώπους τῆς γενιᾶς τοῦ 1880, στὸν Παλαμᾶ, γιά παράδειγμα. Ἡ νεοελληνικῆς λαϊκῆς παράδοσης καί τήν ἐνίσχυση τῆς ἠθογραφίας, θά μᾶς ἀναγκάσει νά ξαναδοῦμε μέ ἄλλους ὅρους, πῶς ἡμεδαπούς, τή θεωρούμενη ὡς ἀποκλειστικά παρνασσιστικῆς προέλευσης στροφή τοῦ Παλαμᾶ στήν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, καί νά κατανοήσουμε καλύτερα τήν ἰδεολογικὴ ταλάντωσή του μεταξύ παγανισμοῦ καί χριστιανισμοῦ. Μία καλὴ ἀφετηρία γιά μιά τέτοια ἐρευνα εἶναι ἡ διερεύνηση πού ἐπιχειρεῖ ὁ Κατσαρῆς, ὁ.π., σ. 314-325.

εἰς τὰ ἐνδότερα αὐτά τῆς Ἀσίας τὰ Ἑλληνικά ὄπλα, ἀναθεματίσθη, ὡς ἦτον ἐπόμενον, ὑπὸ τῶν καλῶν ἱερέων καί ἀπενεμήθη αὐτῷ ὁ κολακευτικός τοῦ παραβάτου τίτλος· ἐν ᾧ τούναντιον ὁ διάδοχος αὐτοῦ Θεοδόσιος, ὁ μισαρὸς ἐκεῖνος ἡγεμῶν, ὁ τριάκοντα ὄλας χιλιάδας ἀνθρώπων ὀλοκαύτωμα εἰς τὰ ἄγρια αὐτοῦ πάθη προσενεγκῶν ἐν Θεσσαλονίκη, καί ἐπιζητήσας τήν βανδαλικὴν καταστροφήν καί τοῦ τελευταίου τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας λειψάνου πολλαχῶς ὑπ' αὐτῶν ἐτιμήθη. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καί εἰς τοὺς λοιπούς Αὐτοκράτορας· ἐν ᾧ ἀναθεματίζεται ὁ τὸς βαρβάρους ἐξελάσας καί καταστρέψας Λέων ὁ Ἰσαυρος, ἐξυμνεῖται καί καθαγιάζεται ἡ παιδοκτόνος Αὐτοκράτειρα Εἰρήνη. Τήν αὐτήν ἐν συνόλῳ ὄψιν τό Βυζαντινὸν ἱερατεῖον παρουσιάζει ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Α' μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτε πενήτηκοντα περίπου χιλιάδες μοναχῶν εὕρισκοντο ἐν αὐτῇ, ἐν ᾧ ἐπτακισχιλιοὶ μόνον μαχηταὶ προήσπιζον τὰ τεῖχη της κατά τῶν παμπληθῶν τοῦ Μωάμεθ ὀρδῶν.

Ἄλλ' εὐτυχῶς ἠλώθη ἡ Κωνσταντινούπολις, καί ὁ βυζαντινὸς κόσμος, κρᾶμα ἀλλόκοτον Ρωμαϊσμοῦ καί Ἑλληνισμοῦ, ἤρχισε νά καταστρέφεται ὑπὸ τῆς ἐπελθούσης Μωαμεθανικῆς βαρβαρότητος. Τότε ἤρχισαν εὐγενῆ αἰσθήματα ἕνεκα τῆς δουλείας ν' ἀναπτύσσωνται ἐν τοῖς κεχαινωμένοις ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς διαφθορᾶς Ἑλλησι, τότε φυσικῶ τῷ λόγῳ ἤρχισε καί τό ἱερατεῖον νά ἀλλάσσει πορείαν. Συναισθανόμενον τήν ὑψηλὴν αὐτοῦ ἀποστολὴν διετήρησε διὰ τῆς ἐκκλησίας τήν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, καί διὰ τῆς θρησκείας ἀνεζωπύρου τό αἶσθημα τῆς ἐθνικότητος. Καί ὅτε ἤχησεν ὁ κῶδων τῆς Ἑλληνικῆς ἐξεγέρσεως, ἤχησε διὰ τῆς χειρὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Γερμανοῦ, οὐδ' ἐπέλειψαν μεταξύ τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος οἱ κληρικοί.⁵⁶

Δέν ξέρω ἂν εἴκοσι τόσα χρόνια ἀργότερα ὁ Ν. Γ. Πολίτης διατηροῦσε τήν ἴδια ἀκριβῶς θέρη πρός τόν Ἰουλιανό, ἀλλά δέν μπορεῖ νά μὴν ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τόν παπαδιαμαντικὸν χαρακτηρισμὸν «Πελοιδὸς ὁ παράφρων τύραννος...» στὸ διήγημα «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο». Καί ἂν εἶναι αὐτὸς πού ἐνοχλήθηκε, τὴ δυσαρέσκειά του θά τὴν ἐξέφρασε καί σέ ἄλλους τοῦ κύκλου του, κάποιος ἀπὸ τοὺς ὁποίους

⁵⁶ «Περὶ κλήρου», ἐφ. Αὔρα, ἀρ. 3, 1.10.1869. Τὸ ἀπόσπασμα, λίγο συντομειμένο, τὸ παραθέτει καί ὁ Κατσαρῆς, ὁ.π., σ. 272. Ὅτι τὸ κείμενο προέρχεται ἀπὸ τὴν πένα τοῦ Πολίτη (πού ὡς «ὑπεύθυνος Συντάκτης» ὑπογράφει ὡς «Ν. Ἀλεβίζος») ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ «Βιβλιογραφία ἔργων Ν. Γ. Πολίτου κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν» (περ. Λαογραφία, 7, 1923, σ. κζ'-να'), ὅπου σημειώνεται γιά τὰ τρία φύλλα τῆς ἐφ. Αὔρα: «Ἐπιμέλεια καί σύνταξις αὐτῆς» (ὁ.π., σ. κη').

θά τή μετέφερε στον Παπαδιαμάντη. Καί κάτι ακόμη πού μπορεί νά είναι καί αυτό συμπτωματικό, ἔχει ὡστόσο τήν ἀξία του: ὅσο ὁ Ν. Γ. Πολίτης εἶναι συνιδιοκτήτης τῆς Ἑστίας μαζί μέ τόν Δροσίνη (Νοέμβριος 1888-Δεκέμβριος 1890) δέν δημοσιεύεται στό περιοδικό κανένα διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη. Νωρίτερα, τόν Ὀκτώβριο-Νοέμβριο τοῦ 1885, ἐπί διευθύνσεως Γ. Κασδόνη, εἶχε δημοσιευτεῖ ὁ «Χρῆστος Μηλιώνης», ἐνῶ ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1891 (ἀμέσως μετά τήν ἀποχώρηση τοῦ Πολίτη) καί ὡς τίς ἀρχές τοῦ 1893 (πρὶν ἀπό τόν «Λαμπριάτικο Ψάλτη») δημοσιεύονται πέντε διηγήματα: «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ», «Φτωχός ἅγιος», «Στό Χριστό στό Κάστρο», «Ὀλόγυρα στή λίμνη» καί «Ναυαγίων ναυάγια». Ἀλλά εἶπαμε: μπορεί νά εἶναι σύμπτωση. Σύμπτωση ὅμως νά εἶναι ὅτι καί ἡ συνεργασία τοῦ Μητσάκη μέ τό Λεξικόν Ἑγκυκλοπαιδικόν Μπάρτ-Χίρστ ξεκινᾷ ἀπό τόν τρίτο τόμο (Ἰανουάριος 1892-Μάρτιος 1893), μόλις δηλαδή παύει νά εἶναι διευθυντής σύνταξης ὁ Πολίτης, καί συνεχίζεται ὡς τόν ἕκτο τόμο (Ἰούνιος 1896-Μάρτιος 1898);⁵⁷ Μπορεῖ, ἐπίσης.

Ἄσπον ἀφορᾷ, εἰδικότερα, τή γνώμη τοῦ Πολίτη γιά τό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, διαθέταμε ὡς τώρα κάποιες ἐνδείξεις.

Τό ὄνομα τοῦ Πολίτη εἶχε συνδεθεῖ μέ τοῦ Παπαδιαμάντη μέ ἀφορμή τήν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Σκιαθίτη στή σειρά τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ, τῆς ὁποίας ὁ Πολίτης εἶχε τήν ἐποπτεία μαζί μέ ἄλλους. Εἶναι γνωστό ὅτι πολυπληθῆς ἐπιτροπή φοιτητῶν δραστηριοποιήθηκε στίς ἀρχές τοῦ 1906 ζητώντας ἐπίμονα τήν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη στίς ἐκδόσεις τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ.⁵⁸ Τό αἶτημα αὐτό, ἐκτός ἀπό τίς ἐκκλήσεις στόν Τύπο, τό διατύπωσαν καί στά μέλη τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς, πολλά ἀπό τά ὁποῖα ἦταν καθηγητές στό Πανεπιστήμιο, ἄρα καί στόν Ν. Γ. Πολίτη. Τό αἶτημα ἔγινε δεκτό, ἀλλά τό ἐγχείρημα τελικά δέν εὐδωώθηκε, καθώς ὁ χορηγός πέθανε καί ἡ ἐκδοτική σειρά σταμάτησε. Ὅταν ὁ Κονδυλάκης τόν Μάρτιο τοῦ 1908, μέ ἀφορμή τόν φιλολογικό ἑορτασμό στόν «Παρνασσό» πρὸς τιμῆν τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐπικρίνει τήν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματος, ἕνα μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς διαμαρτύρεται, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Κονδυλάκης:

⁵⁷ Βλ. Γ. Κ. Κατσιμπαλῆς, *Βιβλιογραφία Μητσάκη*, τυπογραφεῖο Σεργιάδη, Ἀθήνα 1942, σ. 15-16, ἀρ. 305-347.

⁵⁸ Βλ. «Στεφάνωμα», περ. Ὁ Νουμάς, τόμ. 4, ἀρ. 189, 12.3.1906, σ. 8, καί ἀναλυτικότερα στήν Μπόρα, ὁ.π., 334.

Φαίνεται ὅτι ὑπέπεσα εἰς δύο λάθη, τά ὁποῖα ὡς τίμιος ἄνθρωπος ὀφείλω νά ὁμολογήσω. Ἐν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἦτις εἶχεν ἐδῶ τήν ἐποπτεία τῆς «Μαρασλείου Βιβλιοθήκης» μοῦ ἔλεγε χθές ὅτι ἡ ἐπιτροπή αὐτή εἶχε προτείνει πρὸς τόν χορηγόν τήν ἔκδοσιν τῶν διηγημάτων τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη καί ὅτι ὁ μακαρίτης Μαρασλῆς ἐδέχθη τήν πρότασιν, ἀλλ' εἰς τήν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως ἐπῆλθε κάποια βραδύτης, διά τήν ὁποίαν δέν εἶνε ἀνεύθυνος ὁ διηγηματογράφος, κ' ἐν τῷ μεταξύ ἀπέθανεν ὁ Γρηγόριος Μαρασλῆς, ἀπέθανε δέ καί ἡ Βιβλιοθήκη καί οὕτω τά ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη δέν ἐξεδόθησαν. Ἀλλ' αὐτά τί ἄλλο σημαίνουν παρ' ὅτι ἀργά ἐσκέφθη ἡ ἐπιτροπή διά τήν ἔκδοσιν Ἑλληνικῶν ἔργων, διότι πρωτίστως ἐσκέφθη διά τήν βιομηχανίαν τῶν μεταφράσεων;⁵⁹

Ἄσπον τό μέλος τῆς ἐπιτροπῆς πού διαμαρτυρήθηκε ἦταν ὁ Πολίτης ἀποδεικνύεται ἀπό ἕνα ακόμη σχετικό χρονογράφημα πού δημοσιεύει ὁ Κονδυλάκης στίς ἀρχές τοῦ 1911, μέ ἀφορμή τό θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπου πλέον ὁ Πολίτης ἐπωνύμως ἐπαναλαμβάνει τίς ἴδιες ἐξηγήσεις γιά τή μὴ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐνῶ ὁ Κονδυλάκης ἀφήνει ὑπαινιγμούς γιά κάποιο ἄγνωστο παρασκήνιο πού ὁδήγησε τήν προσπάθεια σέ ναυάγιο:

Δέν γνωρίζω διατί ὁ ἀξιότιμος φίλος μου κ. Ν. Πολίτης, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, ὡσάκις γίνεται λόγος διά τὰς ἀμαρτίας τῆς μακαρίτισσας «Μαρασλείου Βιβλιοθήκης» ἀναλαμβάνει ν' ἀπολογηται ὑπέρ αὐτῆς. [...] Τώρα δέ πάλιν δι' ὅσα ἔγραψα ἐγὼ καί ὁ κ. Παπαντωνίου περὶ τῆς μὴ ἐκδόσεως τῶν διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη εἰς τήν Βιβλιοθήκην Μαρασλῆ μοῦ ἔγραψε χθές ὅτι ἐάν δέν συμπεριελήφθησαν τά ἔργα τοῦ ἀποθανόντος διηγηματογράφου εἰς τήν Βιβλιοθήκην Μαρασλῆ πταίει αὐτός καί ὄχι οἱ διευθύνοντες τήν Βιβλιοθήκην. Ὁ μακαρίτης Μαρασλῆς ἐδέχθη προθυμότερα πρότασιν τοῦ κ. Πολίτου νά ἐκδοθῶν τά διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀλλ' ὅταν εἰδοποιήθη περὶ τούτου ὁ διηγηματογράφος, ἂν καί ἐφάνη κατευχαριστημένος ἀπὸ τήν ἀπόφασιν τοῦ Μαρασλῆ, δέν ἠθέλησεν ὅμως νά ὑποβηθῆσθαι τήν ἐκτέλεσιν αὐτῆς, βαρυνόμενος νά περισυλλέξῃ τά ἐδῶ κ' ἐκεῖ κατεσπαρμένα ἔργα του. Ἀλλά καί μετά τήν προσφορὰν ἐνός φίλου του, ὅστις ἀνελάμβανε τήν φροντίδα τῆς περισυλλογῆς, παρουσιάσθη ἄλλη δυσχέρεια, τήν ὁποίαν δέν ἠδυνήθησαν νά ὑπερικήσουν, ἡ τῆς ἐπεξεργασίας καί τυπογραφικῆς διορθώσεως.

⁵⁹ Διαβάτης, «Χρονογράφημα: Δύο ἀντιφρῆσεις», ἐφ. Ἐμπρός, 14.3.1908. Εἶχε προηγηθεῖ στήν ἴδια ἔφημερίδα, στίς 13.4.1908, τό χρονογράφημα «Ὁ Παπαδιαμάντης».

Πάντα ταῦτα φαίνονται σύμφωνα πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως τὸν εἶχον σχηματίζει αἱ πικραὶ τῆς ζωῆς, αἱ κακοπάθειαι καὶ τῶν νεύρων ἢ καταπόνησις. Μόνο ἢ τελευταία του ἄρνησις, δηλαδὴ νὰ διορθῶνῃ τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια τῆς ἐκδόσεως, φαίνεται ὀλίγον ἀκατανόητος. Καὶ ὑποθέτω ὅτι θὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν ὑπόθεσιν καὶ κάποια λεπτομέρεια, τὴν ὁποῖαν ἀγνοεῖ ὁ κ. Πολίτης. Ἐναφέρει, εἶνε ἀληθές, εἰς τὴν ἐπιστολὴν του, ὅτι ἴσως συνετέλεσε καὶ μία παρεμπροσθία πρότασις περὶ ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἢ πρότασις ὅμως αὕτη δὲν παρενέπεσεν, ἀλλ' ἦλθε κατόπιν, ὅτε καὶ ὁ Μαρασλῆς καὶ ἡ Βιβλιοθήκη του εἶχον ἀποθάνει.

Ἄλλ' ἐξ ἄπαντος θὰ συνέβησαν καὶ ἄλλα πράγματα, τὰ ὁποῖα ἀγνοεῖ ἢ δὲν ἐνθυμεῖται ὁ κ. Πολίτης καὶ τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν ὥστε νὰ θεωρησῇ τὸ δῶρον ὁ Παπαδιαμάντης ἄδωρον καὶ ὡς τοιοῦτον νὰ τὸ ἀπορρίψῃ μὲ τὴν πρόφρασιν τοῦ κόπου τῶν τυπογραφικῶν διορθώσεων. [...]⁶⁰

Ἡ Γεωργία Γκότση σέ πρόσφατη, πλούσια ἐργασία τῆς ἀνέσυρε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, σχολίασε καὶ ἀναδημοσίευσε μιά ἐνδιαφέρουσα ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κάρλ Ζέελιχ (Carl Seelig), διευθυντὴ ἑνὸς βιεννέζικου ἐκδοτικοῦ οἴκου. Ὁ Ζέελιχ εἶχε ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Πολίτη τὸν Ἰούνιο τοῦ 1919 νὰ τοῦ συστήσῃ ἔργα τῆς πρόσφατης νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς (1900 κ.έ.), γιὰ νὰ μεταφραστοῦν στὰ γερμανικά. Στὴν ἀπάντησή του ὁ Ν. Γ. Πολίτης πρότεινε ὀνόματα καὶ ἔργα ἀπὸ τοὺς ζῶντες λογοτέχνες (Σπ. Μελάς, Γ. Βλαχογιάννης, Κ. Χατζόπουλος, Γρ. Ξενόπουλος), ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς παλαιότερους ἀνέφερε τὰ ἐξῆς:

Μεταξὺ δὲ τῶν παλαιότερων, μέχρι 15 ἐτῶν, δύναται νὰ γίνῃ ἐκλογὴ ἔργων τινῶν ἐκλεκτῶν ἀγνώστων δὲ εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν δημόσιον, οἷον διηγήματα καὶ μυθιστορήματα τοῦ Βιζυηνοῦ, Καρκαβίτσα, Κονδυλάκη κλπ. Τοῦ ἀποθανόντος ἐκ τούτων Βιζυηνοῦ, τὰ μυθιστορήματα, ὡς ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου, ὁ Μοσκῶβ Σελήμ κλπ. δύναται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς νέα, διότι δημοσιευθέντα πρό εἰκοσιπενταετίας περίπου εἰς περιόδικά, ἐξεδόθησαν εἰς τόμους μόλις φέτος ἢ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.⁶¹

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι νεκρὸς ἀπὸ τὸ 1911 καὶ ἴσως γι' αὐτὸ ὁ Πολίτης δὲν τὸν συμπεριέλαβε στοὺς προτεινόμενους πρὸς μετάφραση, ὡστόσο ἔχει πυκνὴ παρουσία κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1900-1910.

⁶⁰ Διαβάτης, «Χρονογράφημα: Πῶς μιά καλὴ ἰδέα ἐματαιώθη», ἐφ. Ἐμπρός, 9.1.1911.

⁶¹ Γ. Γκότση, ὁ.π., σ. 244. Βλ. καὶ σχολιασμὸ τῆς ἐπιστολῆς στίς σ. 194-198.

Καὶ ἐνδέχεται, βέβαια, νὰ τὸν ἐνέτασσε στοὺς «κλπ.», ἀλλὰ ὅπως-δήποτε ἢ ἀπουσία τοῦ ὀνόματός του ξενίζει.

Ἄν ὅλα αὐτά, τὰ βιβλιογραφημένα, μᾶς ἀφήνουν μιά (προκατειλημμένη, ἔστω) αἴσθησις ὅτι ὑπάρχει μιά συγκράτησις τοῦ Πολίτη ἀπέναντι στοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, ἕνα πρόσφατο (καὶ ἀγνωστο, ὅσο ξέρω, στὴν παπαδιαμαντικὴ βιβλιογραφία) εὕρημα δὲν ἀφήνει πολλὰς ἀμφιβολίας. Στὴ συνέντευξι τοῦ Πολίτη στὸν Στέφανο Δάφνη στὴν ἐφ. Ἀθῆναι στίς ἀρχές τοῦ 1919, ὅπου ὁ χαρακτηρισμένος ἀπὸ τὸν Μιστριώτη ὡς «μαλλιάρὸς» δήλωσε πρὸς ἐκπληξὴ ὄλων τῶν δημοτικιστῶν ὅτι εἶναι «ὑπὲρ τῆς Καθαρευούσης», περιλαμβάνεται καὶ ἕνα δεῦτερο μέρος μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ συνεντευξιζόμενου γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ὅπου διατυπώνει κρίσεις καὶ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη:

Γίνεται λόγος διὰ τὸ ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Τί ἐπιχείρημα διὰ τοὺς ἀμύνητους τῆς Καθαρευούσης, ὁ συγγραφεὺς τῆς «Βασιλικῆς Δρυός»; Ὁ κ. Ν. Πολίτης μᾶς ὁμιλεῖ δι' ἕνα μυθιστόρημα τοῦ μεγάλου Σκιαθίτου, τὴν «Γυφτοπούλαν». Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Ἀκρόπολιν» ὡς ἐπιφυλλίς. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἐξεδόθη καὶ εἰς βιβλίον. Τοῦ ἀρέσει ἰδιαίτερος τὸ μυθιστόρημα αὐτό. Ἰδίως τὸ τέλος του, τὸ ὁποῖον εἶνε γραμμένον εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν παλαιῶν συναξαρῶν.

—Τὴν τεχνοτροπίαν αὐτὴν μετεχειρίσθη καὶ ὁ Βαλζάκ εἰς τὰ θελκτικώτατα ἐκεῖνα «Φαιδρά Διηγήματα», μᾶς λέγει.

Καὶ ὁ κ. Καθηγητὴς κατεβάζει ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην του ἕνα παλαιὸν τόμον, εἰκονογραφημένον. Παρατηροῦμεν τὰς εἰκόνας του. Ἄνθρωποι σιδηρόφρακτοι, Ἰππόται, Κυρίαὶ μὲ κρινολίνα, Πύργοι καὶ στοαί, Γοτθικοὶ ναοί, Μυστήρια.

—Παρατηρήσατε καὶ τὴν γλῶσσαν του, μᾶς ὑποδεικνύει ὁ κ. Πολίτης.

Πράγματι ἰδιόρρυθμος ἢ Γαλλικὴ τῶν διηγημάτων αὐτῶν τοῦ Βαλζάκ. Δυσκοιούμεθα νὰ τὴν ἐνοήσωμεν. Τὰ Γαλλικὰ συναξάρια μᾶς φαίνονται ἀκατανόητα ὅσον καὶ οἱ «Ἰσαυροὶ» τοῦ Ραγκαβῆ. Τί ἐπενόησαν ὡς τόσον αὐτοὶ οἱ καλόγηροι.

Διὰ τὸ ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη ὁ κ. Ν. Πολίτης ἔχει τὴν ἐξῆς γνώμην.

—Τὰ διηγήματά του ἔχουν μᾶλλον ἡθογραφικὴν ἀξίαν. Εἶνε μιά καλὴ συμβολὴ εἰς τὰς Λαογραφικὰς ἐρεῦνας. Καθυστερεῖ ὅμως εἰς τὴν τέχνην. Εἰς τὴν ψυχολογίαν εἶνε ἀσθενής. Ἰσχυρότερος εἶναι ὁ Καρκαβίτσας.⁶²

⁶² Ἐφ. Ἀθῆναι, 23.2.1919. Συμπωματικά ἢ ὄχι, τὴν ἴδια ἀξιολόγησις ὑπὲρ τοῦ Καρκαβίτσας κάνει καὶ ὁ Παλαμᾶς στὰ 1922 (Ἄπαντα, τόμ. 10, σ. 324-327).

Ἐάν καί ἡ ἀπρόσμενη (ἀλλά ὄχι ἀβάσιμη) συσχέτιση τῆς *Γυφτοπούλας* μέ τίς ραμπελικές *Contes drolatiques* (1832-1837) τοῦ Μπαλζάκ σηκώνει πολλή συζήτηση (πού δέν εἶναι τῆς παρουσίας), ἡ δήλωση προτίμησής εἶναι καθαρή καί δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβητήσεις: τά διηγήματα, ἀκόμη καί τῆ *Φόνισσα*, τά θεωρεῖ ἀδύνατα λογοτεχνικά ἔργα, καί προκρίνει τήν ἰδεολογικά φορτισμένη *Γυφτοπούλα* (διάστικτη ἀπό περιγραφές τῆς ζωῆς καί τῆς δράσης τοῦ νεοεθνικοῦ Πλήθωνα, πού σίγουρα ἀσκοῦσαν γοητεία στόν Πολίτη),⁶³ ἔστω καί ἂν δέν συμφωνοῦσε μέ τήν ἰδεολογική γραμμή τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἔτσι, ἴσως, ἐξηγεῖται γιατί δέν πρότεινε νά μεταφραστοῦν στά γερμανικά διηγήματά του, παρότι οἱ ἐκδόσεις Γ. Φέξη καί Ἡλία Ν. Δικαίου εἶχαν κυκλοφορήσει στήν ἀγορά κατά τῆ διετία 1912-1914 περισσότερους ἀπό δέκα τόμους ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ἐδῶ θά σταματήσω, γιά τήν ὥρα, μέ τήν παραδοχή ὅτι ἴσως ἡ ἀφετηρία ἀπό τήν ὁποία ξεκίνησα νά εἶναι ἀμφισβητούμενη, ἀλλά καί τῆ βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐστίαση τοῦ ἐρευνητικοῦ φακοῦ στόν Νικόλαο Γ. Πολίτη δέν ἀποδείχτηκε ἀγνοη: Ἀκόμη καί ἂν δέν εἶναι αὐτός ὁ «σοφός ἐπικριτής», θά μπορούσε καί θά τοῦ ταίριαζε νά εἶναι.

⁶³ Δέν εἶναι ὁ μόνος ἄλλωστε πού γοητεύεται ἀπό τό ἴδιο ἔργο, ἀκόμη καί ἂν διαφωνεῖ μέ τήν ἰδεολογική στάση τοῦ Παπαδιαμάντη: ὁ ἀρχαιολάτρης Ἀγησίλαος Γιαννόπουλος Ἡπειρώτης μεταφράζει (καί παραφράζει κατά τό δοκοῦν) τό ἔργο στά ἰταλικά (Ἰούλιος 1884 κ.έ.), πρὶν ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ ἡ δημοσίευσή του στήν Ἀκρόπολιν. Βλ. καί τῆ διατριβή τῆς Μπόρα, ὁ.π., σ. 143-144.

